

И.В.САПОЖНИКОВ

МАТЕРІАЛИ З ІСТОРИЧНОЇ
ГЕОГРАФІЇ ТА ЕТНОГРАФІЇ
ДЕЛЬТИ ДУНАЮ

IZMAIL

TOULTSCHA

KILIA

R. Soumnskoi

Dounei R.

BOUCHES DU DANUBE

ДУНАЙ

И

В

Map labels include: Bourlak Aghé, Aseni Agha, Chizosa, Kochponu, Kirit, Boulouktchi, Ghivakoul, Mambek, Naroche, R. Drakon, Rosmambet, Samachar, Karmankion, Derekie, Kila, Almoubchata, Nov, Fetréchi, Kichlitsa, Karlika, Kasatsouia, Tachpinar, Achilibikio, Kitalakio, Tachpina, Irdis Burma, Saffian, Tachpina, Lac Kataboupha, Gharia Pgha, Kichlou, Sounne, Toultchal, Parka, Sonova, Tchaik, Lakolint, Kichlitsa, and Lipovenskoi.

І.В.Сапожников

**МАТЕРІАЛИ З ІСТОРИЧНОЇ
ГЕОГРАФІЇ ТА ЕТНОГРАФІЇ
ДЕЛЬТИ ДУНАЮ**

(до 170-річчя скасування Задунайської Січі)

*«За Буджацькими степами
Їдуть наші з бунчуками,
А я з плугом та косою
Понад нивою сухою»*

Народна пісня

ІЛЛІЧІВСЬК
1998

ББК 63,3 (4 УКР) 51-294 УДК 974.74

ISBN 966-95448-3-1

Сапожников І.В.

Матеріали з історичної географії та етнографії дельти Дунаю (до 170-річчя скасування Задунайської Січі). / Буго-Дністровська експедиція ІА НАН України, Перша українська гімназія, ПП "Петро Екзотик". – Іллічівськ. - 1998. - 72 с. Українською мовою.

Видання друге – значно доповнене і перероблене.

В травні 1998 року виповнилось 170 років зі дня скасування Січі Задунайської - військово-політичного формування, яке до самого свого кінця зберігало славі традиції запорозьких козаків на території Турецької Османської імперії Перша українська гімназія м. Іллічівська разом зі співробітниками Інституту археології Національної Академії наук України вирішили відзначити цю подію виходом у світ книги археолога і етнографа – І. В.Сапожникова.

В ній вперше в вітчизняній історіографії узагальнені дані з історичної географії українських та російських поселень на Нижньому Дунаї і публікується цілий ряд унікальних картографічних матеріалів. В додатку приведені етнографічні спостереження, зроблені за Дунаєм у 1997 р. загоном експедиції "Часи козацькі" Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.

Книга призначена історикам, етнографам, аспірантам, студентам, краєзнавцям та вчителям історії України як методичний посібник для проведення факультативних занять за темами "Історія українського козацтва" та "Українські діаспори за кордоном".

Відповідальний редактор - к.і.н. Г.В.Сапожникова

Відповідальний за випуск – Л.Ф.Антонова

Рецензент - д.і.н., проф. Л.Л.Залізник

Переклад українською мовою - Т.С.Приходченко

Фінансова підтримка - фірма "Акаржа"

*Присвячена світлій пам'яті
професора Одеського державного
університету ім. І.І.Мечникова
Анатолія Діамидовича
БАЧИНСЬКОГО*

ВСТУП

*"Ой колись ми панували,
А тепер не будем;
Того щастя, тої волі
Повік не забудем"*

Народна пісня
(Григор'єв-Наш – 1993)

Нині, коли вітчизняна історична наука переживає період свого справжнього відродження, поступово посилюється увага дослідників до етнічних та етно-конфесійних груп населення, з різних причин відірваних і віддалених від своєї батьківщини. Дві такі національні діаспори, які до наших часів зберегли свої етнографічні ознаки, існують на території сучасної Румунії - в Північній Добруджі і дельті Дунаю. Йдеться про українців і російських старообрядців. Вивчення їхньої історії та етнографії має півторастолітню історіографію, яка пов'язана з іменами А.О.Скальковського, П.П.Короленка, В.І.Кельсієва, М.С.Грушевського, О.О.Рябініна-Скляревського, В.А.Голобуцького, А.Д.Бачинського та інших.

Не применшуючи значення праць названих авторів, підкреслимо особливу роль досліджень Ф.К.Волкова (Хведіра Вовка, псевдоніми - Ф.Кондратович і Лупулеску) - прямого нащадка славітих запорозьких козаків, який народився 1847 р. в с.Крячківці Полтавської губернії. До речі, в минулому році виповнилось 150 років зі дня народження вченого, але ця подія,

на жаль, не була відзначена на державному рівні. Ціла низка зосадних праць, що ґрунтуються на його польових розвідках 1881-1882 років у Добруджі, стала класичною і містить матеріали, котрі досі не оцінені по-справжньому істориками та етнографами (Кондратович - 1883; Волков - 1885; Лупулеску - 1889; Вовк - 1899). Досить сказати, що жодна з його статей на цю тему не увійшла до фундаментальної і прекрасно виданої зовсім недавно збірки робіт вченого "Студії з української етнографії та антропології" (Вовк - 1995). Щоб заповнити цю прогалину, у 1998 р. О.А.Бачинською за участю автора була підготовлена об'ємна збірка републікацій "Задунайська Січ" серії "Невичерпні джерела пам'яті", яка почала видаватися Одеською державною науковою бібліотекою ім.М.Горького (друкується). До неї увійшли статті майже всіх відомих дослідників Січі Задунайської – Ф.К.Волкова, П.П.Короленка, О.О.Рябініна-Скляревського, А.Д.Бачинського та ін. (Задунайська Січ – 1998). Перший том серії присвячений кам'яним хрестам запорожців (Намогильні хрести запорозьких козаків – 1998).

Треба підкреслити, що Ф.К.Волков, вивчаючи українців Добруджі наприкінці ХІХ століття, започаткував і успішно використав особливий науковий напрям, який можна назвати історико-етнографічним. Суть цього методу полягає в історичному аналізі спогадів очевидців. На його основі Ф.К.Волкову вдалося висвітлити основні етапи історії Задунайської Січі у 1785-1828 і української діаспори Добруджі в 1830-1880 роках (Кондратович - 1883; Лупулеску - 1889). Але вказані роботи містять в собі і різноманітні, суто етнографічні матеріали, а велику статтю "Українське рибальство в Добруджі" без перебільшення можна вважати класичною (Вовк - 1899). До речі, всі три згадані статті також увійшли до нової збірки (Задунайська Січ – 1998).

На жаль, після Ф.К.Волкова, зі зрозумілих політичних причин, як етнографічні, так і історико-етнографічні дослідження українського населення Добруджі і дельти Дунаю дуже

тривалий час майже не проводились. Тільки у 1990 р. ці місця відвідала Перша українська задунайська етнографічна експедиція. Про її наукові результати можна довідатись лише з двох невеликих заміток, опублікованих в популярних часописах, проте й вони мають непересічний інтерес (Бойко - 1991; Слободян -1991).

В вересні 1997 р. автору цієї книги при моральній та фінансовій підтримці нашого шановного спосора Олександра Михайловича Бадери вдалося організувати подорож в декілька українських сіл Північної Добруджі та дельти Дунаю. Під час експедиції* нами були зібрані матеріали з історії, етнографії, історичної географії, чисельності та національному складу багатьох населених пунктів цієї частини Румунії. Саме вони лягли в основу репрезентованої книги. Підкреслимо, що значна її частина вже була видана російською мовою (Сапожников - 1998-а). Але цей варіант не є аутентичним перекладом російського. Він значно доповнений і перероблений з використанням нових історичних та картографічних матеріалів, а головне - супроводжується етнографічними нарисами, які разом з автором підготували Г.В.Сапожникова та Ю.О.Бадера (Додаток).

Всі виконавці проекту вважають за свій прийнятний обов'язок подякувати за надання допомоги при написанні та підготовці рукопису О.А.Бачинську, І.В.Бруяко, П'єра Дюпона, В.В.Сухова, Т.С.Приходченко, Г.П.Українську, А.В.Пономаренко, Л.О.Скворцову, Н.М.Горюшкіну, а також тих, хто підтримав це видання матеріально - П.Ф.Гаврилюка (ПП "Петро Екзотик") та О.М.Бадеру (Фірма "Акаржа").

* Історико-етнографічні дослідження здійснювали: І.В.Сапожников (начальник загону експедиції "Часи козацькі" Українського товариства охорони пам'яток історії та культури), Г.В.Сапожникова, В.І.Вишневський (наукові співробітники) та Ю.О.Бадера (лаборант).

ІСТОРИЧНА ГЕОГРАФІЯ УКРАЇНСЬКИХ ТА РОСІЙСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ ДЕЛЬТИ ДУНАЮ

*"Ой там за Дунаєм -
Крутим бережечком.
Ой, там розмовляє
Сокіл з козаком:
"Ой ти соколоньку.
Ти, братику мій!
Чи не був ти, брате,
В моїй стороні?
Чи плаче, чи тужить
Дівча по мені?"*

Народна пісня

Перед усім треба зауважити, що в працях згаданих у передмові вчених досить повно і детально висвітлено цілу низку аспектів історії задунайських запорожців, некрасівських козаків, українців та липован на Дунаї - періодизація, соціально-економічні стосунки, чисельність української та російської діаспори у різні історичні періоди, причини міграції та імміграції, їх головні етапи, а також деякі етнографічні особливості. Проте, для більшості з них, за винятком лише робіт Ф.К.Волкова, характерно доволі бідне ілюстративне оформлення. Так, у них майже повністю відсутні карти і схеми з позначками населених пунктів та інших топо-географічних об'єктів. Ця обставина суттєво ускладнює вивчення історії та етнографії українців і росіян на Дунаї, позаяк через неодноразові зміни етно-політичної ситуації в регіоні, їх назви часто змінювались. Інколи дуже важко зрозуміти, яке найменування носив тот чи інший сучас-

ний населений пункт не тільки 200, але й 20-30 років тому. Через те головною метою даного дослідження є порівняльний історичний аналіз назв та місць розташування українських і російських поселень, а також низки топонімів та гідронімів. Основною базою для його написання були опубліковані письмові джерела та географічні карти з колекції Одеського Імператорського товариства історії та старожитностей*.

Наскільки відомо авторові, перші згадки про перебування пращурів українців на Нижньому Дунаї відносяться ще до початку X ст. від Р.Х. Пізніше, тут, в місті Переяславці (Бараскліфісі) у 967-971 роках була резиденція київського князя Святослава, який казав: "хоцю жити Переславці в Дунаї, яко то есть среда земли моеї" (Рыбаков - 1993. - С. 180). Деякі вчені пов'язують це місто з сучасним селом Нуфару (Приславом - Рис. 1, 46), яке стоїть на правому березі Георгіївського гирла Дунаю, але Б.Недков розміщує його у 18 км на північний схід від міста Хиршова на правому березі одного з рукавів ріки – так званого Старого Дунаю (Рис. 1).

На думку Б.Недкова, ще раніше, у 814-831 роках на цьому місці знаходився Малий Преслав, у якому старо-болгарський князь Омартаг збудував для себе палац (Недков - 1960. - С. 79). Б.О.Рыбаков на усій території Північної Добруджі розташовував легендарний "Острів русів", вперше описаний близько 903 р. Ібн-Русте. Вчений вважав, що його "острівне" положення визначалося берегом Чорного моря, його затоками, гирлами та непрохідними плавнями дельти Дунаю (Рис. 2). На "острові", принаймі до самого кінця XIV ст., меш-

* Дивись книгу А.Л.Бертъе-Делагарда "Каталог карт, планов, чертежей, рисунков, хранящихся в Музее Императорского общества истории и древностей. - Одесса. - 1888." (далі - "Каталог карт ОПС"). Це колись багатоще зібрання частково збереглося в бібліотеці та фондах Одеського археологічного музею (ОАМ) і фондах Одеського історико-краєзнавчого музею (ОІКМ), але значна його частина зникла з Одеси у 1941-1944 роках під час румунської окупації.

кали давньоруські племена уличів або "дунайців" (лудаана) (Рыбаков - 1993. - С. 342-358).

Підкреслимо, що історія русів на Дунаї майже не досліджена, хоча важливо, що в середині XII ст. ці землі входили

Легенда до схеми на С.9 (I - море, озера та лимани; II - плавні та пойми; III - пісчані дюни та гряди; Монастирі: А - Чілик-Дере, Б - Парчеж; Населенні пункти: 1 - Джурджулешты, 2 - Новосільське (Буджак-Некрасівці, Карагал, Сату Ноу, Сатунов), 2-а - Коса, 3 - Нова Некрасівка (Кутурлуй), 4 - села-передмістя Ізмаїлу (Матроска, Ларжанка та ін.), 5 - Саф'яни, 6 - Стара Некрасівка (Некрасівка), 7. Нова Покровка, 8 - Кислиця, 9 - Муравльовка, 10 - Ново-Троїцка, 11 - Шевченкове (Кара-Махмет, Карамагмет), 12 - Дмитрівка, 13 - Трудове (Дракуля), 14 - Струмок (Чичма, Чишма), 15 - Нерушай (Нарошені), 16 - Новомиколаївка (Миколаївка), 17 - Мирне (Карячка), 18 - Глибоке (Ескиполіс), 19 - Десантне (Галілешти), 20 - Лиман (Золокари), 21 - Приморське (Шагани), 22 - Приморське (Хаджи Ібрагим, Аджібрالی, Жебріяни), 23 - Вилкове (Липовені, Липованське, Вилков), 24 - Патлажанка (Патлажанка), 25 - Сальчени (Сэльчені), 26 - Четалкюй (Чаталкюй), 27 - Плауру (Ласкар-Катарджу), 28 - Пардіна, 29 - Таганир, 30 - Кілія-Веке (Стара Кілія), 31 - 23 Міля, 32 - Периправа (Переправа), 33 - Леґя, 34 - С.А.Росетті (Росета, Сатунов, Сату Ноу), 35 - Сфіштовка (Свистовка), 36 - Кардон (Кордон), 37 - Ілґаній-де-Жос (Нижній Ілґані), 38 - Партизані (Партизани), 39 - Белґені-де-Жос (Карасухатул-де-Жос, Нижні Балтени), 40 - Горґова (Горґа), 41 - Кришан, 42 - Караорман (Кара-Урман, Кара-Орман, Карагарман), 43 - Сулина, 44 - Іванча (Івонча), 45 - Сфінту Георґе (Катирлез, Едерлез), 46 - Нуфару (Прислав, Преслав), 47 - Вікторія (Пирліца, Пирліта), 48 - Бештепе (Беш-Тепе), 49 - Махмудія (Махмудіе), 50 - Муриґіол (Муруга, Муругиль), 51 - Дунавацу-де-Сус (Філіпюньска, Великий Дунавець, Верхній Дунавець), 52 - Дунавацу-де-Жос (Нижній Дунавець, Запорожани), 53 - Саринасуф (Чиряни, Саракасуф, Сармуга, Сармусі), 54 - Язуріле (Каліка - ?), 55 - Сабанґія (Середьол - ?), 56 - Саричіюй (Сарикіюй, Серикіюй), 57 - Журілівка (Унирея), 58 - Чемурлія-де-Жос (Болотне, Чамурне, Нижня Чемурлія), 59 - Кам'яна (Камеґ, Каракліюй), 60 - Слава Руса (Стара Слава, Слава Руська), 61 - Слава Черчеза (Кізіл-Гисар, Нова Слава, Слава Черкеська), 62 - Чукурова, 63 - Сату Ноу (Сатунов), 64 - Трестенік (Тростянік), 65 - Фреканей, 66 - Пошта, 67 - Телица, 68 - Валья Тейлор (Майданка, Майдан-Кіюй), 69 - Балабанча (Балабан), 70 - Хамчерка (Гончарка), 71 - Ніфон (Циганка), 72 - Мінери (Кишла), 73 - Парчеж (Паркеш), 74 - Тичилешти (Цифірка - ?), 75 - Рачелу (Ракелу), 76 - Лункавіця (Кузак-Казак, Озаклія -Козаклія), 77 - Гринду, 78 - Жижіла, 79 - Греци (Гречь), 80 - Каркалуї (Іґлиця), 81 - Туркоаяя (Туркояя), 82 - Печиняґа (Печинега), 83 - Дулджеру (Дунджа, Дулчеру), 84 - Топали (Партокалі), 85 - Сеймени (Кучук-Сеймени, Старі Сеймени); Села, які не вдалося співставити з сучасними: Будиловське, Чебурашево, Кубанка, Перекіш, Матвійка, Таїца).

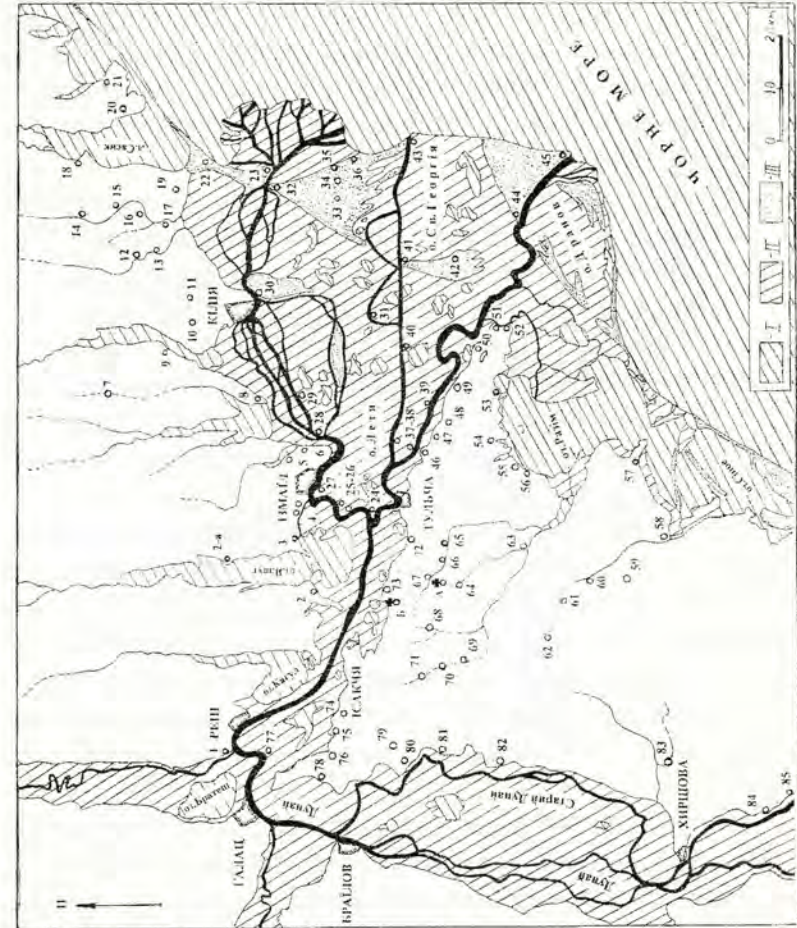

Рис. 1. Схема розташування українських і російських поселень та монастирів у Нижньому Подунав'ї (схема на С. 8)

у сферу економічних інтересів Галицького князівства. Це добре видно зі слів Іпатського літопису під 1159 р. про Івана Ростиславовича, який "...ста в городах Подунайских и изби две кубаре... и пакостяше рыболовам Галичьским" (цитую по: Вовк - 1899. - С. 33). Подальша доля "дунайців" відома ще гірше, але саме тут доцільно підкреслити, що включно до приєднання Північної Добруджі до Румунії у 1879 р. і навіть пізніше переважну частину населення краю склали болгари (Лупулеску - 1889. - № 2. - С. 316).

До наших часів збереглися такі давньоруські топоніми, як "Переяславец-Преславль-Прислав", "Рені-Рень", "Галац-Галич". Крім них, в регіоні, принаймі до першої половини XVII ст., існували вже забуті слов'янські назви. Це "Облічиця" (Oblizicza) - стара назва Ісакчі та "Паллеко" (Palleko) - ім'я одного з піщаних островів між Дунаєм і Чорним морем, згадані свого часу Г.Л. де Бопланом (Боплан - 1990. - С. 49). Означена ситуація зафіксована на "Карті України" того ж автора, яка була видана вперше у 1651 р. (Рис. 3).

Нещодавно болгарський дослідник Р.Іванов опублікував і проаналізував цілу низку топографічних карт Нижнього Дунаю, виданих у Італії, Франції, Німеччині в XV-XVIII ст. На жаль, всі вони не містять ніякої інформації про українські чи російські поселення в регіоні. Більшість з них є картами так званої "птоlemeївої традиції", а ситуація, що зафіксована на них, відноситься здебільшого до перших століть нової ери (Іванов - 1994).

До середини XVIII ст. ми практично нічого не знаємо про російські чи українські села у пониззі Дунаю. Є уривчасті дані, що російські старообрядці-липовани почали освоєння дельти цієї ріки наприкінці XVII ст. (Кельсьєв - 1875. - С. 607; Лилиєв - 1895. - С. 260-261), хоча вони і не мають документального підтвердження. Окрім того, існує легенда, що перша спроба створення Січі на Дунаї була зроблена ще запорожцями, які залишили Подніпров'я разом з І.Мазепою у 1709 році

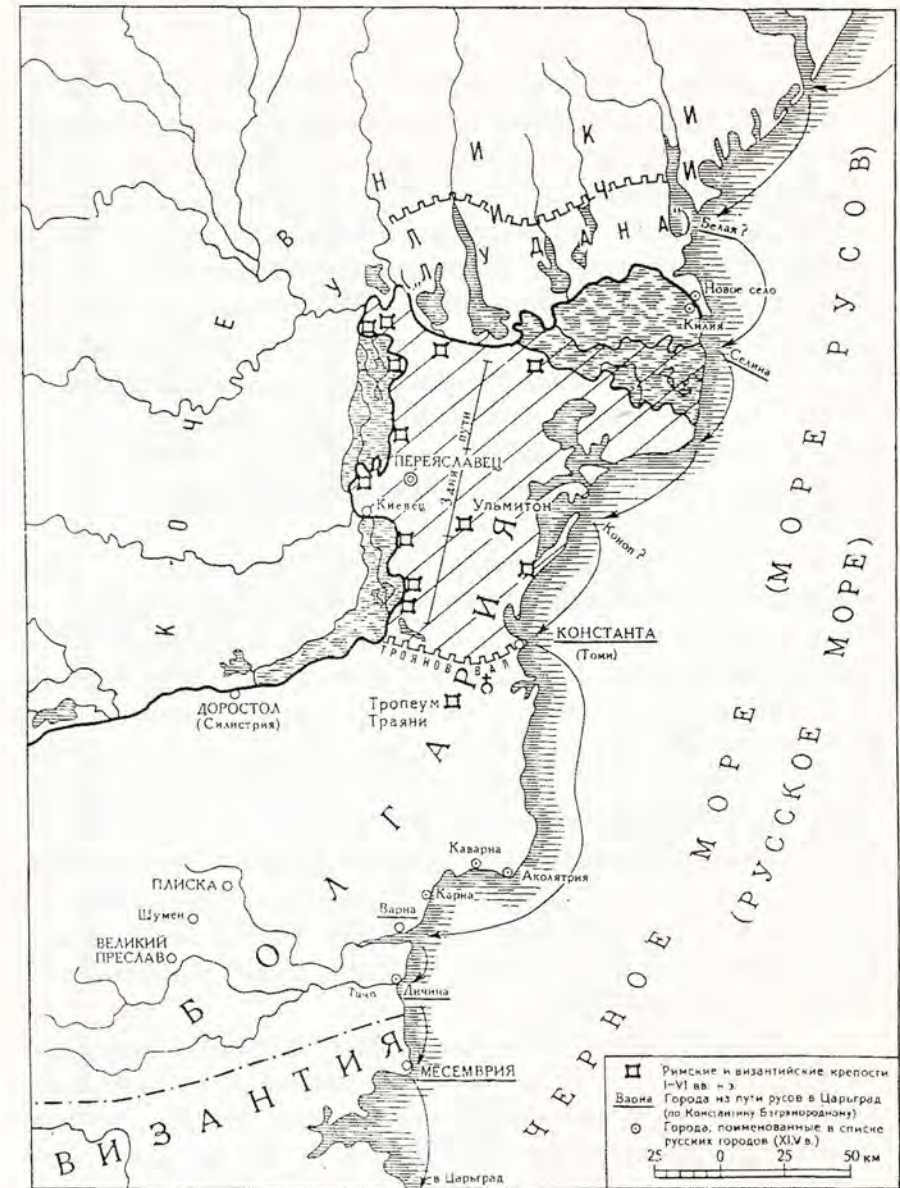

Рис. 2. "Острів русів" (за Б.О.Рибаківим - 1993. - С. 345)

(Чайковский - 1891; Застирець - 1914. - С. 67-72), але й це припущення досі науково не обґрунтоване.

Набагато точніше можна говорити про переселення у 1740-1742 роках до дунайської дельти представників іншої гілки російських старообрядців - донських козаків-некрасівців. Відправною точкою цієї міграції були пониззя р.Кубані. За звичай вважається, що некрасівці втекли туди ще у 1708-1709 роках після придушення повстання під проводом К.Булавина. Значна їх частина була змушена залишити Кубань після каральних експедицій російської армії в ході війни з турками 1735-1739 років та через внутрішні протиріччя (Бачинський - 1995. - С. 8-9). Тому закономірно, що невдовзі вперше згадуються поселення старообрядців Липованське (Вилкове - у 1746 р.) та в околицях м.Кілії (Силантьєва-Скоробогатова и др. - 1996. - С. 12-13).

Проте, розшуки автора доводять, що якась кількість російських старообрядців-пилиповців опинилась на Кубані раніше, напевно, ще наприкінці XVII ст. Про це свідчить діаруш (щоденник) писаря Запорозького війська Івана Биховця про його подорож до Криму у 1704 р. В ньому йдеться про те, що розбійники, які бешкетували на степових шляхах від Запоріжжя до Перекопу і були спіймані кримськими татарами, виявилися "Кубанськими москалями пилиповцями". За їх злочини татари 25 травня того ж року "Отамана розбійницького москаля Кубанського Кукуя голову відрізали ножом, крив спустили у рів, щоб бусурмани на оную не ступали, і шаблею не рубали, яко негідного, бо він і татарів і християн різав" (Окиншевич - 1930. - С. 201, 204-205).

Більш конкретні свідчення про старовірські села Дельти відносяться до 1771 р. Тоді, під час війни з Туреччиною 1768-1774 років, полковник Кличко на чолі чотирьох батальонів Кабардинського полку спустився на човнах Георгіївським гирлом і 20 липня спалив липованські села Преслав і Бештепе (Рис. 1, 46,48). Того ж року російське командування виве-

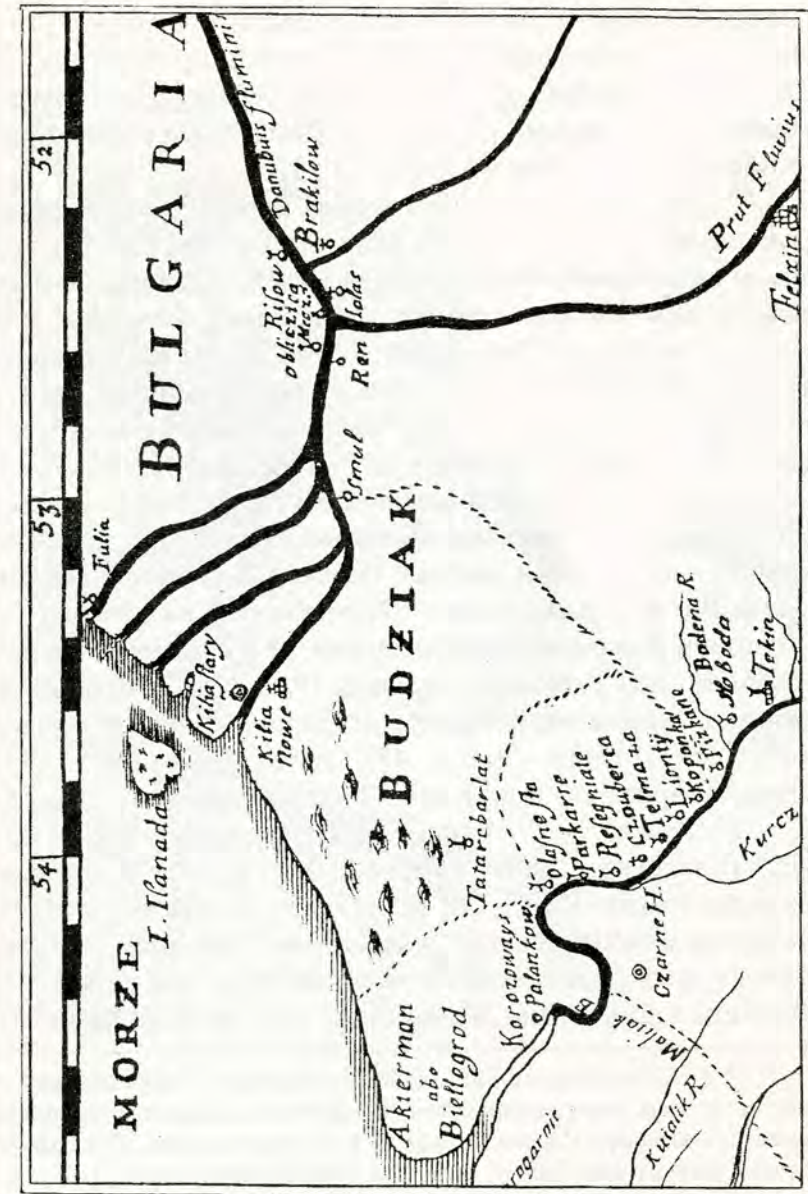

Рис. 3. "Карта України" Г.Л. де Бошана 1651 р. (фрагмент)

ло на землі Імперії 16 тисяч (!?) старообрядців. У квітні 1773 р. загін того ж Кличко здійснив ще один похід проти турок, некрасівців та липованів у районі Тульчі, Бабадагського озера і захопив село Караорман (Рис. 1, 42), більшість мешканців якого розбіглися (Бачинський - 1995. - С. 13)*.

Треба вважати, що тоді ж була знята перша відома авторів інструментальна "Карта Молдавии и Валахии по подлинным квартирмейстерским чертежам и по наблюдениям астрономическим в оных странах учиненным", складена Я.Ф. Шмидтом і видана у 1774 р. (ОАМ - № 5631). На ній позначена ціла низка сіл, які можна пов'язати зі старообрядцями. Це згадані вище "Крислав" (Прислав), "Беотене" (Беш-Тепе). Під назвами "Липобенешты" на березі затоки Чорного моря і "Липобени" на правому (?) березі Кілійського гирла, скоріше за все, можна розуміти Липованське (Вилкове - Рис. 1, 23), яке нанесено двічі і обидва рази невірно. Особливий інтерес представляє село або козацька станиця "Филипонская" на правому березі протоки Дунавець. Найвірогідніше, це є більш раніша назва Великого або Верхнього Дунавця (Рис. 1, 51). Вперше на цій карті позначена низка інших сіл: "Запинль" між Приславом та Беш-Тепе (Пирліця - Рис. 1, 47), "Лете" (Летя - Рис. 1, 33), "Иглица" (Каркалуй - Рис. 1, 80), "Гененей" (Джурджулешти - Рис. 1, 1), "Аджгд... - ?" (Аджибралі, Приморське - Рис. 1, 22), "Зофь" (Катирлез, Сфинту Георге - Рис. 1, 45), "Селухарь" (Золокари, Лиман - Рис. 1, 20) та ін., проте по назвах важко гадати про національний склад їх населення. Крім того, на карті, що аналізується, є населенні пункти, які поки що не вдалося співставити з пізнішими - "Качифоурь" та "Кишла Балабан" на

* У "Каталозі карт ОТІС" під № 18 позначений "План бывшей за Дунаем экспедицы, произведенной detachmentом под командою господина полковника и кавалера Клички, между 15 и 29 числа апреля 1773 года на местечко Тульчу, город Бабаду, на село Карасу и город Караарман". Цей документ міг би висвітлити подробиці згаданих подій, але його сучасне місцезнаходження не відоме.

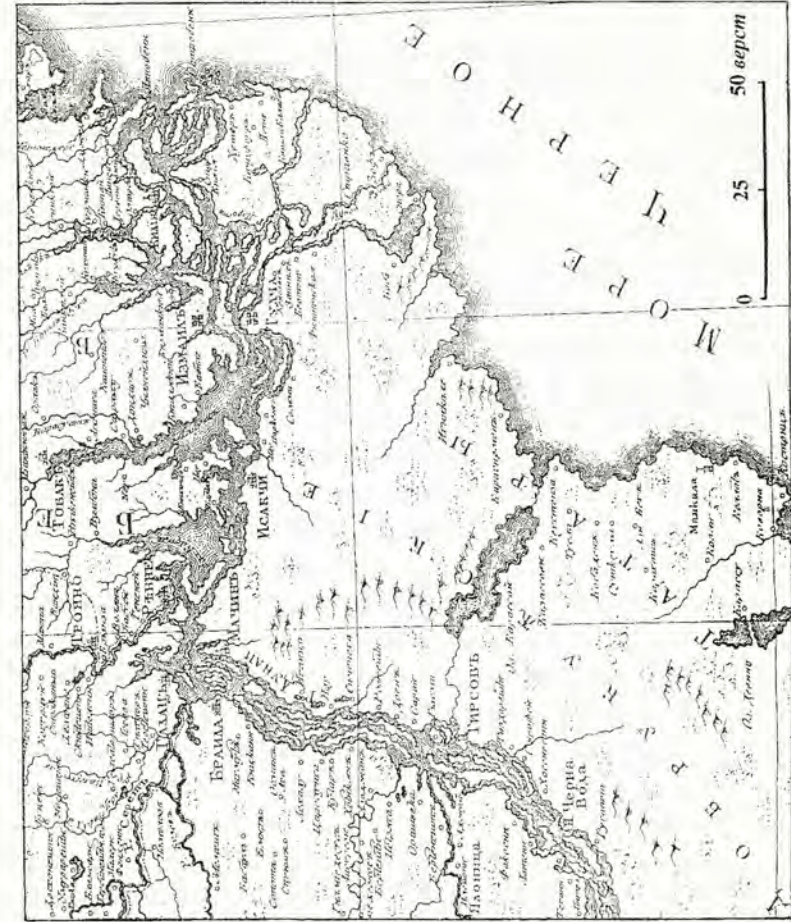

Рис. 4. "Карта Молдавии и Валахии по подлинным квартирмейстерским чертежам и по наблюдениям астрономическим в оных странах учиненным. Составлена Академии наук адъюнктом Я.Ф.Шмидтом. 1774 год" (фрагмент)

о.Летя, "Остробени" на одному з островів Кілійського гирла, "Стравико" на о.Святого Георгія та "Спера" на о.Дранів. Підкреслимо окремо, що Георгіївське гирло іменується "Дунай Руско". У зв'язку з питанням про локалізацію давньо-руського Переяславця, зауважимо, що одне з сіл на правому березі Старого Дунаю у 12 км на північний схід від Хіршови має назву "Сарай" (Палац), що підтверджує наведені вище слова Б.Недкова (Рис. 4).

Незважаючи на енергійні заходи, вжиті урядом Росії по виселенню старообрядців з Дунаю, вже під час війни 1768-1774 років багато донських козаків залишилось в його дельті і "на бессарабських лиманах", дезертувавши з діючої армії. Особливого розмаху переселення некрасівців на Дунай та в Анатолію набуло в 1778-1784 роках. За деякими оцінками, тільки за цей час Кубань залишили до 30 тисяч осіб. У 1788 р. джерела називають чотири некрасівських села в Добруджі - Болотне, Будиловське, Чиряни та Чебурашеве. Про останнє відомо, що воно знаходилось на р.Вилки, тому А.Д.Бачинський не виключає, що це одна з назв Вилкового (Липованського) або його частини (Бачинський - 1995. - С. 10-13). Можна дуже обережно припустити, що с.Чиряни це пізніше с.Саринасуф (Сармуга - Рис. 1, 53), а Болотне - с.Нижня Чемурлія (Рис. 1, 58). Про с.Будиловське важко сказати щось впевнено, але, скоріше за все, воно також було пов'язане з корінним берегом оз.Разін (Разім, Разельм)*.

До відрізка часу між двома російсько-турецькими війнами (1776-1785 роки) належить і початок колонізації Дельти запорозькими козаками. Тут не можна не згадати про те, що, наскільки мені відомо, вперше українські козаки познайомилися з цим краєм під час морських походів на Кілію ще у 1575 та

* На картах "плотемеївої традиції" це озеро іноді має назву "Lac Halmyris" - Халміріс (Дивись, наприклад, карту "Le Palys-Meotide et Pont-Euxin. Revu en 1799" - Музей Філікі-Етерія - 1994. - С. 14-15. - Рис. 2).

1577 роках (Кониский - 1846. - С. 23-24,26). У зв'язку з цим, особливої нашої уваги заслуговує і морська битва запорозької флотилії з турецьким флотом влітку 1624 р. Вона відбулася біля дунайських гирл навпроти містечка Караорман (Кара Арман, Кара-Ірман, Кара-Хірман). В ній взяли участь принаймі 300 "чайок" проти більше 20 османських галер. На жаль, на цей раз козаки потерпіли нищівної поразки через дуже несприятливі погодні умови. Але завдяки цій події ми маємо першу згадку про с.Караорман, біля якого у плавнях запорожці очікували турецькі кораблі (Асколи - 1902. - С. 4,10,42-55).

Особливо добре запорожці познайомилися з Дельтою у ході "Дунайської експедиції" 1771-1774 років. Після козацких бунтів, які там відбулися, багато учасників цього походу - так званих "дунайців" не повернулися до Дніпра, а залишилися на Дунаї. Трохи пізніше частина з них якимось чином опинилася на Нижньому Дністрі (Рябінін-Скляревський - 1927. - С. 82; 1929. - С. 60-61). Не випадково, що перші спроби облаштування

в дунайській дельті були здійснені запорожцями невдовзі після розгрому Нової Січі у 1775 р. Так, в 1777 р. турки відвели їм для поселення "Вилківський острів" і козаки навіть почали будувати свою Січ в "урочищі Караорман". Проте, після їхніх сутичок зі старообрядцями та неодноразових скарг останніх, турецьке керівництво перевело близько двох тисяч запорозьких козаків до гирла р.Серет, між Галацом та Браїлою. В серпні 1778 р. Січ була утворена в Буго-Дністровському межиріччі з Кошом спочатку в Кучурганах, а пізніше - у с.Коса Велика (Миколаївка друга) на лівому березі Дністровського лиману. Після жорсткого натиску російського уряду вже наступного року турки були змушені формально розпустити це запорозьке військо (згідно з рішеннями Айналі-Кавакської конвенції), а близько 1781-1782 років козакам дозволили знову осісти на Дунаї (Іванов - 1904. - С. 29-39; Сапожников - 1998. - С. 519; Сапожников, Сапожникова - 1998. - С.26-30).

Період з 1780 по 1785 роки, за визнанням багатьох авторів, є найбільш темним та маловивченим в історії задунайських запорожців. Ф.К.Волков цілком обгрунтовано вважав, що в названі часи "...правильной Сечи в устьях Дуная вероятно не существовало вовсе, а запорожцы жили отдельными небольшими рыбацкими ватагами, разбросанными по всей дунайской Дельте, преимущественно же около бессарабских лиманов, Вилкова, Килии, Лети..." (Кондратович - 1883. - № 1. - С. 52).

Тільки з 1785-1786 років можна впевнено говорити про існування Запорозької Січі на Дунаї з Кошом в Катирлезі (Едерлез, Сфинту Георге - Рис. 1, 45) на лівому березі "Гед-релес Бугазі" - Георгіївського або Свято-Юрського гирла. Тут вони перебували до 1795 р., коли після неодноразових збройних сутичок з некрасівцями, були переселені турками до Сейменів. У зв'язку з названими подіями, у джерелах декілька разів згадується центр некрасівського козацького Війська - с. Великий Дунавець чи села Дунавці (Скальковский - 1846. - С. 235-236; Бачинський - 1994. - С. 27-29; 1995. - С. 11-12; та ін.) на правому березі ріки (протоки) Дунавець, яка зв'язує Георгіївське гирло з оз.Разін.

На жаль, автору не вдалося знайти публікації жодної детальної карти регіону, яка б належала до 80-90 рр. XVIII ст.*

* Тим часом, вони безумовно існували. Так, в "Каталозі карт ОТИС" значаться: "Генеральная карта Турецкой империи с пограничными ее владениями, содержащая також театр продолжающейся войны турецкой с Российской и Римскими империями, ...сочиненная 1789 года" (№ 19) та "Карта северной части Турецкой империи с обозначением границ Неаполитанских, Венецианской республики, Дубровника, Австрии, Польши, России". Видана турецькою мовою у Константинополі близько 1795 року (№ 20). Крім цього, відомо, що під час походу на Дунай гребної флотилії разом з флотом Чорноморського війська у 1790-1791 рр. була знята перша детальна карта Дельти, на яку російські урядовці посилались ще у 1829-1833 роках. Вважається, що турки не мали аналогічних картографічних матеріалів аж до приїзду на Дунай у 1828-1829 роках німецьких топографів та інженерів на чолі з Г.Мольтке (Рябінін-Скляревський - 1929-б. - С. 45).

Дельта Дунаю, до того ж частково, зображена на "Карте ново-приобретенной области от Порты Оттоманской и присоединенной к Екатеринославскому наместничеству", виданій у Санкт-Петербурзі Гірничим училищем у 1792 році. З сіл, що нас цікавлять, на ній позначені "Лете", "Липовень" (Вилкове), "Аджибръят" (Приморське), "Зилукаръ", а також "Норошени" (Нерушай - Рис. 1, 15) на лівому березі однойменної річки (Рис. 5).

Не набагато точнішою є "Карта Болгарії" з австрійського атласу 1789 р., але вона цінна тим, що на ній присутня вся територія Добруджі і майже уся дельта Дунаю. На карті позначена ціла низка населених пунктів – "Стара Кілія", "Спера", "Бештепе", "Ісакча", а також "Преслав" на Старому Дунаї, "Мачин", "Хиршова", фортеці – "Тульча", "Бабадаг" і навіть "Караорман – Кага Кегмен" (останній чомусь не в центрі острова, а на самому березі Чорного моря) та ін. На жаль, детальне вивчення цього документу і його републікація в цій книзі неможлива через дуже низьку поліграфічну якість відомого нам видання (Тонев – 1973. – ілюстрація між С.64 і 65).

Згідно спогадам колишнього задунайського козака Ананія Коломійця, котрі були записані Ф.К.Волковим у 1881 р., Запорозький Кош на Старому Дунаї був розташований у Старих або Кучук-Сейменах. Той же інформатор повідомив, що "У Сейменах запорожці ні в одному місті жили - у Семенах були, у Партокалах (Топали - Рис. 1, 84), по під Іглицею (Рис. 1, 80)... Жили у землянках, у бурдіях... настоящої Січі не було". Сам Ф.К.Волков вважав, що у такому непевному становищі козаки перебували принаймі майже до 1812 р. (Кондратович - 1883. - № 1. - С. 29.53).

У січні 1796 р. російський купець Є.Кльонов, зі слів кошового отамана Івана Гардового, записав, що "...на Сеймени Юртаси (?), что лежит на правом берегу Дуная между Силистрией и Гирсово, отведено место для их Коша". У 1803 р. запорожські козаки знову захопили Катирлез і згадуються у

"Півилькісі" (Вилкове, Липованське), хоча вже через два роки некрасівці при підтримці бунтівного Пехлевана-оглу вибили їх звідти і змусили повернутися до Сейменів (Бачинський – 1994. - С. 31-32,35-36). Локалізація даного населеного пункту не викликає особливих труднощів. На сучасній карті Румунії (М 1 : 1 000 000. - М., ГУГК. -1989) позначені с.Сеймени (Рис. 1, 85) і Сейменій-мік (Малі Сеймени), розташовані відповідно в 15 та 8 км на північний схід від міста Чернавода.

Найбільш детальні відомості про російських старовірів - липован та некрасівців, котрих інформатори того часу не завжди чітко відрізняли один від одного, відносяться до 1806-1810 років. За узагальнюючими даними А.Д.Бачинського, які ґрунтуються на цілій низці джерел, в тому числі донесеннях розвідників та малодоступних архівних матеріалах, по лівому березі Дунаю старовіри жили в Джурджулештах (Рис. 1, 1), Буджак-Некрасівцях (Карагал поблизу від Новосільського, Сату Ноу - Рис. 1, 2), Ізмаїлі (Рис. 1, 4), Кілії, Карячці (Мирне - Рис. 1, 17), Галилештах (Десантне - Рис. 1, 19), Аджибрате (Хаджі-Ібрагим, Аджибралі, Жебріяни, Приморське - Рис. 1, 22), Липованському (Вилкове - Рис. 1, 23) та Кубанці (?). На дунайських островах були розташовані Стара Кілія (Рис. 1, 30) та Караорман (Рис. 1, 42). На правому березі Георгіївського гирла і протоки Дунавець російські старообрядці мешкали в Ісакчі та Тульчі, Великому і Малому Дунавцях (Рис. 1, 51). Поруч з останніми були розташовані вже згадані Будиловське (?), Болотне (Нижня Чемурлія - Рис. 1, 58) та Чиряни (Саринасуф, Сармуга, Сармусі - Рис. 1, 53), причому два з них пов'язані вже з узбережжям оз.Разін. На його берегах стоять також Серикіюй (Сарикіюй - Рис. 1, 56) та Журилівка (Рис. 1, 57). Крім того, російські села були розташовані в долинах рік Кам'яної та Слави - Стара Слава (Слава Руська - Рис. 1, 60), Нова Слава (Кизил Гісар, Слава Черкеська - Рис. 1, 61) і Кам'янка (Каракліюй, Кам'яна - Рис. 1,59). За доволі приблизними розрахунками військових розвідників, загальна кількість старовірів на Ниж-

ньому Дунаї в ті часи досягала близько 15 тисяч осіб (Бачинський - 1971. - С. 162-163; 1995. - С. 11-12).

Як бачимо, майже всю Дельту у вказані роки контролювали некрасівці та липовани. Проте деяку частину населення Вилкового та інших, розташованих поблизу сіл складали запорожці. Це видно хоча б з того, що майже включно до 1814 р. вони щороку виходили 80, а то й 100 риболовецькими заводами (артілями) на сезонне рибальство в район "окрестностей Килийского гирла" (Кондратович - 1883. - № 1. - С. 56-57).

Докорінні зміни в середовищі російського населення регіону виникли під час російсько-турецької війни 1806-1812 років. У 1806-1807 роках багато липован з Вилкового і Старої Кілії допомагали російській армії у проведенні кораблів через Сулинське та Кілійське гирла. На своїх човнах вони перевозили війська і доставляли харчові припаси, а мешканці Караорману навіть захопили турецьку батарею в Суліні. За це некрасівці з Дунавця напали на село, "которое сожгли и ограбили, увели женщин и детей". Решта мешканців Караорману була перевезена на лівий берег Дунаю в с.Кислиці (Рис. 1, 8). Тоді ж, з не зовсім зрозумілих причин, розкол відбувся не тільки між некрасівцями і липованами, а й в середині самої некрасівської громади. Це спостереження підтверджується фактом переселення у 1811 р. близько ста сімей некрасівців в с.Саф'яни (Рис. 1, 5), а у 1812 р. ще одна їхня група разом з родинами облаштувалась в передмісті Ізмаїлу (Рис. 1, 4) (Бачинський - 1995. - С. 16-17).

Про непримиренність та глибину розколу в середовищі некрасівських козаків свідчить і перенесення у 1812 р. на територію Ізмаїльського старообрядського Свято-Миколаївського монастиря з-за Дунаю (Великого Дунавця - ?) їх святині - дерев'яної церкви (Скальковский - 1844. - С. 79-80).

На жаль, досі не вдалося знайти жодної топографічної карти, яка могла б слугувати ілюстрацією описаних подій. Наведений нами фрагмент "Карти Бесарабії" з французького

"Атласу Європейської Росії" 1812 р.* (ОАМ - № 2189) практично не містить матеріалів з цього питання, та й сама Дельта зображена на ній лише частково. Можна припустити, що цю карту складено за якимись більш ранніми зйомками, оскільки на ній відсутні майже всі села, згадані в 1806-1810 роки. Окрім того, на "Карті Бесарабії" немає цілої низки сіл, які присутні на згаданих російських картах 1774 і 1792 років, отже, вони при її складанні не використовувалися. Тим не менше, і ця карта містить певну інформацію, позаяк на ній позначені: велике село з церквою "Narochel" (Нерушай) на однойменній річці, с."Lipovenskoï" (Липованське, Вилково), села "S.Kilyia" (Стара Кілія), "Kichlou" (Кишла - ?) і "Sounni" (Сулина) на о.Летя, укріплений пункт "Tshatal" (Четали Верхні) у місці, де Дунай ділиться на Кілійське і Георгіївське гірла, с."Ighnitsa" (Іглиця, Каркалуй) поблизу Мачина, вперше "Telitsa" (Телиця - Рис. 1, 67) у горах між Мачином і Тульчою та інші (Рис. 6).

Є всі підстави вважати, що внутрішній розкол у старообрядській громаді Нижнього Дунаю у 1807-1810 роках, разом з іншими факторами, привів до її ослаблення і в решті решт - до суттєвої зміни усієї етно-політичної ситуації в регіоні. Вже у 1812 р. запорожці, посилаючись на зраду частини некрасівців, змогли заручитися нейтралітетом турок і розпочали проти них бойові дії. Ці події дуже яскраво описані Ф.К.Волковим (Кондратович - 1883. - № 1. - С. 57-66). Проте для нас важливішим є те, що до 1814 р., при підтримці козаків з Вилкова, запорожці змогли захопити Сарикію, Катирлез та обидва Дунавці, заснувавши у одному з них свою нову, але вже останню Січ.

* В "Каталогі карт ОІС" не зазначено жодної топографічної карти Нижнього Подунав'я, датованої від 1795 до 1828 років. Виняток складають морські "Карта Западной части Черного моря от Одессы до Константинопольского пролива" 1807 р. (ОІКМ - К-936) та "Меркаторская карта Черного и Азовского морей. Сочинена Ф.Будницевым и вновь исправлена в 1817 г.". На першій з них позначені тільки "Килия" та "Липованское", а на другій - "Килия", "Измаил" і "Изакча".

Рис. 5. "Карта новоприсоединенной области от Порты Оттоманской и присоединенной к Екатеринославскому наместничеству". Видана у Санкт-Петербурзі в 1792 р. Гірським училищем (фрагмент).

Яксь частина некрасівців пішла на береги Мармурового моря и Бугазької (Ахіольської) затоки, проте все ж таки їхня більшість не покинула Добруджі, залишаючись переважно в селах на південь та захід від Бабадагу, заснованих раніше. Згідно дуже приблизних оцінок російських урядовців, у 1816 р. за Дунаєм залишалось біля 3000 старовірів, але всі вони називалися "некрасівцями" (Свиньин – 1867. – С. 312). На 1828-1829 роки некрасівці зафіксовані тут в Журилівці (Рис. 1, 57), Кам'янці (Караклій, Кам'яна - Рис. 1, 59), Старій та Новій Славі (Слава Руська і Слава Черкеська - Рис. 1, 60-61), а також зберегли за собою Саракію на північному березі оз.Разін (Рис. 1, 56) і, можливо, навіть Караорман на о.Святого Георгія (Рис. 1, 42) (Бачинський - 1994. - С. 51-52). За даними А.О.Скальковського, в згаданих селах мешкало тоді 1437 осіб обох статей (Скальковский - 1844. - С. 76).

Третя група некрасівців в 1813-1814 роках вийшла на лівий берег Дунаю, де заснувала села Стару Некрасівку (Рис. 1, 6) та Муравлівку (Рис. 1, 9). Більш-менш значні виходи некрасівців до цього району, який в ході та після війни 1806-1812 років майже повністю залишило осіле турецько-татарське населення, зафіксовані у 1817-1824 і 1827-1831 роках. Тоді ж було зосноване с.Нова Некрасівка (Кугурлуй - Рис. 1, 3), значно поповнились існуючі села (Саф'яни - Рис. 1, 5) та передмістя Ізмаїлу (Рис. 1, 4). В 1812 р. старовіри були виселені з Джурджулешт, а в 1819 р. звільнили для болгарської колонії Буджак-Некрасівці (Сату Ноу, Сатунов, Новосільське - Рис. 1, 2), перебравшись здебільшого до Ізмаїлу та його передмість (Рис. 1, 4) (Свиньин – 1867; Бачинский - 1971. - С. 163; 1995. - С. 18)*.

* В "Каталозі карт ОПС" значиться "Карта восточной части Европейской Турции, составленная при Главном штабе 2-й армии" у Тульчині, в 1828 році на п'яти (!) листах (№ 21). Це найважливіше джерело могло б допомогти розв'язати багато питань розселення старообрядців та задунайських козаків, проте авторів поки що не пощастило його віднайти.

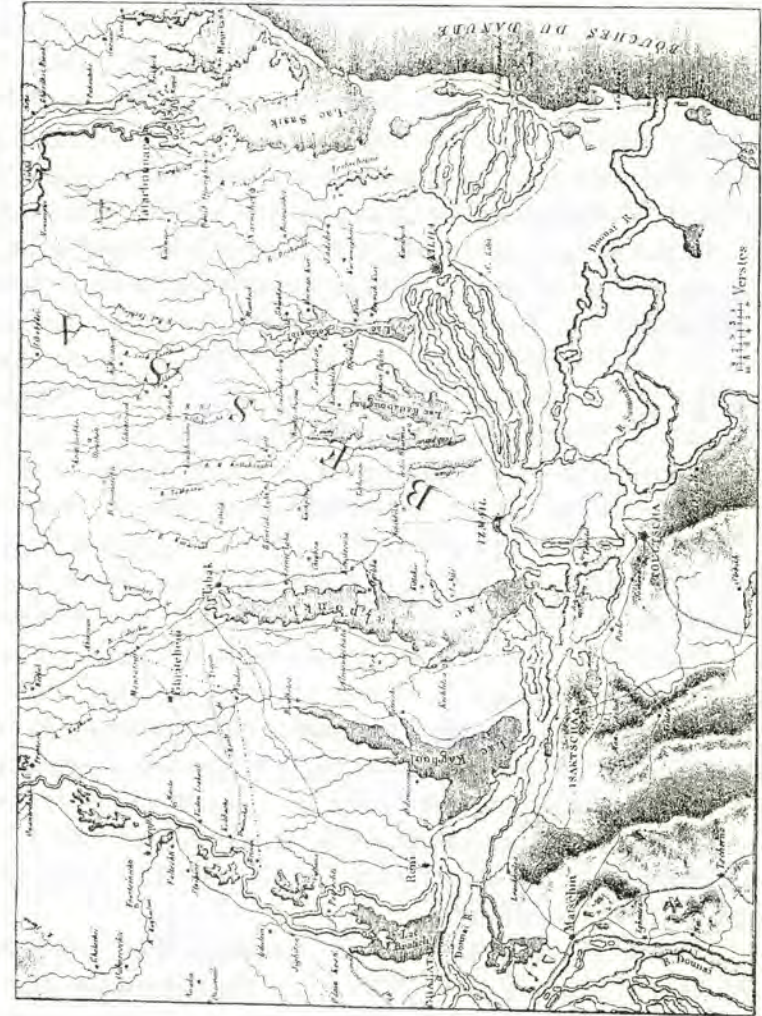

Рис. 6. Карта Бессарабії з "Atlas de la Russe Evropeenne. - Paris. - 1812" (Лист В-10, фрагмент)

На жаль, для 1810-х років відсутні детальні статистичні звіти про національний склад населення усіх сіл та міст російського берега Дунаю. Виключенням є Кілія, у форштадті якої в 1816 році налічувалось молдаван - 1436, українців - 1244, липованів - 471, некрасівців - 49, болгар - 82, циганів - 78, євреїв - 62, греків - 56, а загалом - 3500 осіб обох статей (Свиньин - 1867. - С. 303-304). Про масштаби міграції російських старообрядців на лівий берег Дунаю на початку XIX ст. свідчить "Статистическое описание Бессарабии, собственно так называемой, или Буджака, с приложением генерального плана края, составленное при гражданской съемке Бессарабии, производившей по Высочайшему повелению размежеванию земель оной на участки с 1822 по 1828 гг." Згідно з ним, у краї мешкало 2265 липованів (1266 чол. і 999 жін.) та 299 некрасівців (138 чол. і 161 жін.) (Цит. за: Могилянський - 1913. - С. 5).

Проте, більша частина російських старовірів залишилася у Добруджі. Так, згідно з офіційною турецькою статистикою, близько 1850 р. там перебувало 747 їхніх родин (більше 3,5 тис. осіб - І.С.). У 1860-1870 роках загальна кількість старообрядців за Дунаєм збільшилась до 8,5 тис. осіб (Тонев - 1973. - С. 17,21). Вірогідно, що така значна імміграція росіян в Добруджу стала можливою тільки під час переходу значної частини Бессарабії під владу Туреччини після поразки Росії в Кримській війні 1853-1856 років. Щоб подалі не повертатися до цієї теми, згадаємо також більш пізнє заснування російськими старовірами с.Коса на лівому березі оз.Ялпуг (Рис. 1, 2-а) вже у 1880-х роках (Константинов - 1902. - С. 152; Пригарин, Федорова - 1998. - С. 39-40).

Тепер звернемось до питань про поселення Задунайської Січі та її кордони у 1814-1828 роках. Загальновизнано, що цей період був найбільш стабільним не лише в історії запорожців за Дунаєм, але й в їх стосунках зі старообрядцями. За даними російської розвідки, у 1826 р. до складу Січі входили наступні села: "1-е *Раи* около 150 дворов между Дунавцами и Ба-

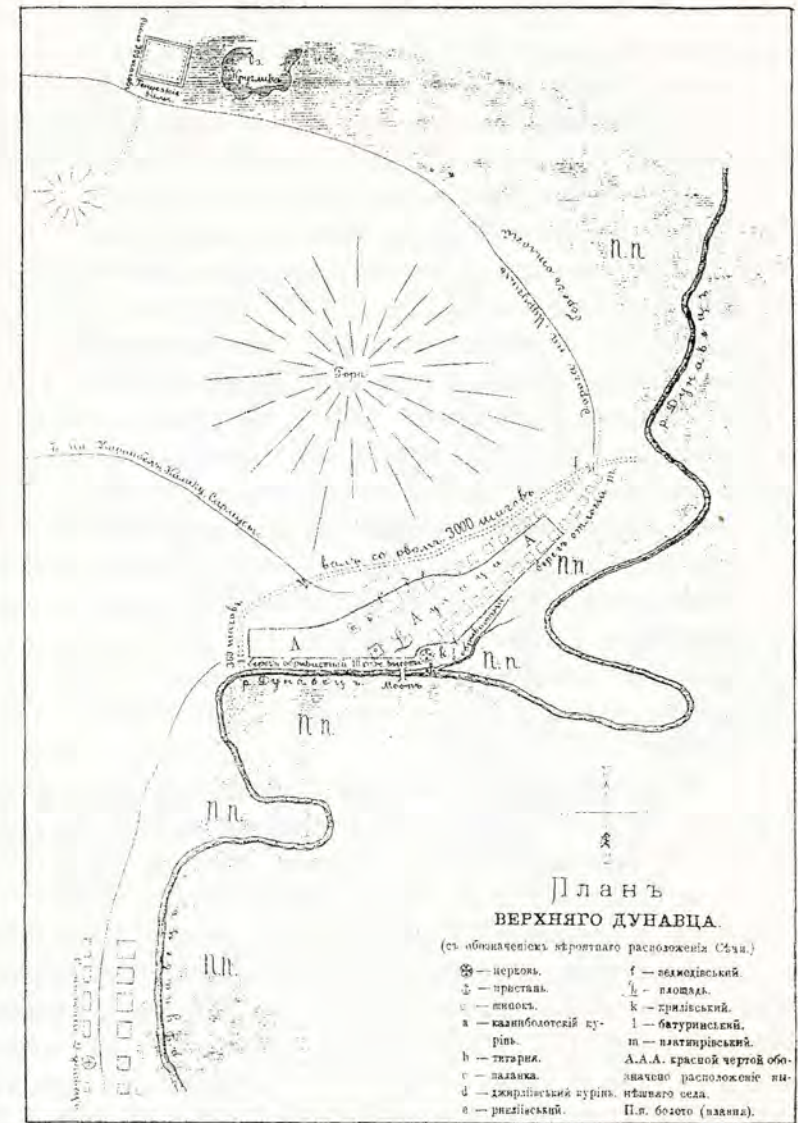

Рис. 7. "План Верхнего Дунавца (с обозначением вероятного расположения Сечи)". Складений Ф.К.Волковим у 1882 р.

бадагом (Нижний Дунаец - Рис. 1, 52); 2-е *Озакля* (?), до 60 дворов против *Галац* через Дунай; 3-е *Саранасувъ*, до 70 дворов между *Дунавцями* и *Бабадагом* (Сармуси, Саринасуф - Рис. 1, 53); 4-е *Караерманъ*, на острове между *Сунийским* и *Георгиевским* гирлами - около 50 дворов - богатая деревня (Рис. 1, 42); 5-е *Чукурова*, около 20 дворов в *Бабадагском* лесу (Рис. 1, 62); 6-е *Иглица* выше *Мачина*, ниже *Даян* на Дунае, около 50 дворов перемешанных с некрасовцами (Каркалуй - Рис. 1, 80)" (Лазаревский - 1891. - С. 295,298). В грудні 1827 р. шкіпер Бавіоник нарахував близько 60 хат запорожців в "Карагурмані", 200 хат сімейних козаків у "Дунавцях-Райі", а також 50 хат у "Бештевте" (Бештепе - Рис. 1, 48) і більше 100 будинків в Приславі (Нуфару - Рис. 1, 46). Крім цього, І.Ліпранді того ж року сповіщав, що велика частина запорожців "... промышляет рыбною ловлею и живет на проливах (ериках) в Черное море, *Едрелез-Бугаз* и *Порчица-Бугаз*. ... Многие гнездятся по островам между *Сунийским* и *Килийским* Дунаем, а наиболее на острове *Гассан-Баба*, недалеко от *Вылкова* в весьма большом количестве, где есть и корчмы, там живет один и Турок, назначенный для сбора десятины" (Лазаревский - 1891. - С. 297-298).

Через 55 років Ф.К.Волков додав до названих вище сіл Муругиль (Муруга - Рис. 1, 50), Пирлиту (Пирліця, Вікторія - Рис. 1, 47), Катирлез (Сфинту Георге - Рис. 1, 45), Горгову (Рис. 1, 40), Летю (Рис. 1, 33) та почасті Стару Тульчу. Про чисельність запорожців у Старій Тульчі в ті роки ніби то свідчить і той факт, що вони збудували там свою церкву (Кондратович - 1883. - № 2. - С. 294-295; № 4. - С. 728-729; Лупулеску - 1889. - № 1. - С. 125,147). До списку запорозьких сіл іноді додається і Сулин (Сулина - Рис. 1, 43). Наведені дані про кількість поселень задунайців підтверджуються відомостями І.Ліпранді про те, що коли вирішувались найбільш важливі питання, на Раду до Січі прибували козаки з 13 сіл (Лазаревский - 1891. - С. 296-297; Рябінін-Слярєвський - 1929-б. - С. 48).

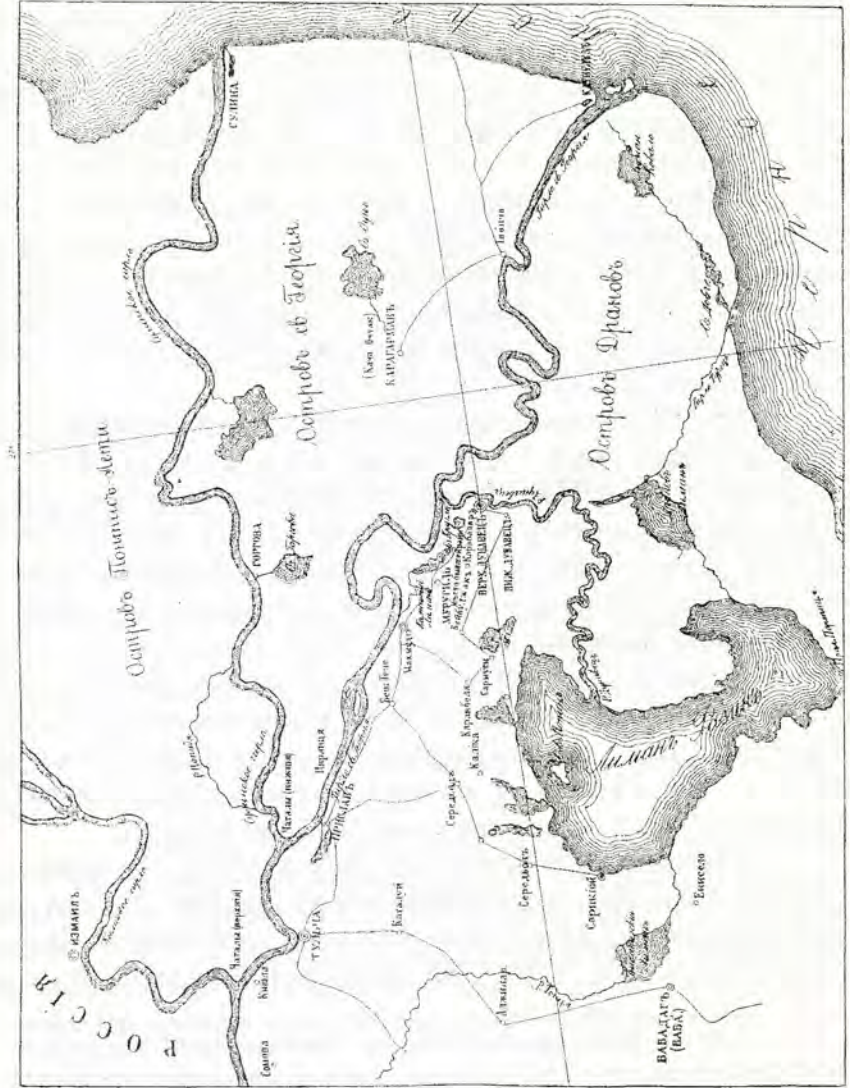

Рис. 8. "Карта запорожских поселений за Дунаем". Складена Ф.К.Волковим у 1881-1882 роках

Ф.К.Волков проілюстрував свої висновки цікавими картографічними матеріалами. Це "План Верхнего Дунавца с обозначением вероятного расположения Сечи"* та "Карта запорожских поселений за Дунаем". Проте до них треба ставитися доволі критично, оскільки обидва документи складені вченим на підставі усних спогадів, записаних під час двох його відвідин Дельти та Добруджі у 1881 та 1882 роках. План Дунавця виконаний професійно і, що гідне подиву - на основі оковимірної зйомки! Він добре відбиває не тільки загальну топографічну ситуацію в районі Січі, а й взаємне розташування Січі (Верхнього або Великого Дунавця) і Райї (Козацької Райї або Нижнього Дунавця)**(Рис. 7).

На "Карті запорозьких поселень..." позначені не тільки колишні запорозькі, а й майже всі села цієї частини Північної Добруджі та дельти Дунаю, які існували в 70-80-ті роки XIX ст. До того ж на ній двічі позначене село "Середьол" (?), а село між ними та ще одне село на березі оз.Разін взагалі не мають назв. виправити ці явні помилки не виявляється можливим, оскільки автор не вказав, яку карту було взято ним за основу. З тексту статті Ф.К.Волкова не зовсім зрозуміло, на якій підставі "місце колишньої райї" позначене на березі оз. Муругіоль. Цікаво, що с.Караорман має другу назву "Кача Очтак", яка є нічим іншим, як латинською транскрипцією напису кирилицею (Рис. 8. - спостереження Т.С.Приходченко).

Деякі відомості про запорозькі села можна почерпнути з біографій козаків, котрі народилися за Дунаєм, зібраних та опублікованих А.Д.Бачинським. Сім з них народилися в Запорозькій Райї - у 1782, 1784, 1792, 1800, 1804, 1805 та 1806 ро-

* До цієї схеми можна додати, що "генуезькі вали" біля оз.Круглик (Кругло) та дороги до Муругіля - це залишки давньоримської фортеці "Halmiris", яку вже гривалий час розкопують румунські археологи.

** Цікаво, що й досі в історичній картографії це село відомо також під іншою назвою - "Запорожани" (Istoria României - 1960. - РІ. XIII; Историја на Добруджа - 1984. - Карта на С. 125).

ках. Три козаки з'явилися на світ у Катирлезі у 1789, а ще один - у 1794 рр. Інші задунайці народились: Гнат Литвін у Бетенах (Беш-Тепе) в 1784 р., Григор Токан - у Сарнусах (Саринасуф) на оз.Разін у 1789 р., Іван Данчук в Туркоях (Рис. 1, 81) на Сухому Дунаї у 1784 р., Данило Солтан в Старій Кілії в 1797 р. та ще два козаки народилися в Бабадазі у 1794 р. (Бачинський - 1994. - С. 70-71).

Як ми могли впевнитися вище, "Запорозька Райя" у 1782-1812 роках не могла розташовуватись в районі Дунавців, отже під цією назвою можна розуміти будь-яке село біля Січі в Катирлезі або Сейменах. Проте І.Ліпранді у 1826 р., скоріше за все, мав на увазі саме Нижній Дунавець, оскільки за числом дворів (150) це було найбільше село запорозьців, яке знаходилось неподалік від Верхнього Дунавця (Рис. 7-8)*. Автор наполягає на цьому висновку, хоча в тому ж джерелі йдеться, що "В *малых Дунавцах*, вблизи больших лежащих, жителей ныне нет, и *Запорожцы* не долго занимали оные после *Некрасовцев*" (Лазаревский - 1891. - С. 298). Факти народження козаків у Катирлезі в 1789 та 1794 роках відповідають часам розміщення там Коша. Місця та дати народження інших задунайців також не суперечать викладеним вище фактам, особливо якщо врахувати ту обставину, що до складу Задунайського війська входили не тільки українці, але й росіяни, молдавани, болгары і представники інших національностей.

Перш ніж перейти до питання про кордони Задунайської Січі, необхідно відзначити, що дані російської розвідки та аналіз місць народження козаків свідчать про спільне проживання в одних і тих же селах запорозьців разом з некрасівцями та липованами. Такий стан відмічений у Вилковому, Іглиці, Сарикіюї, Караормані та ін. (Лазаревский - 1891).

* Скоріше за все, Малий Дунавець некрасівців не був на місці більш пізнього Нижнього Дунавця, а розташовувався на березі оз.Муругіль біля самого початку Дунавецької протоки, там, де Ф.К.Волков помістив "колишню Райю" (Рис. 8).

Вже відомий нам А.Коломієць повідомляв, що "граница запорожских земель шла от Каменного лимана, между Махмудие и Муругилем, на юг к Разину, а на юго-восток владения запорожцев шли до самого моря, включая в себя, значит, и остров Дранов". За словами інших добруджанських старожилів, кордон йшов від Прислава на південь до оз.Разіна. Син запорожця Півтораки тоді ж стверджував: "...отам, на тім боці Дунаю монастир є (Святого Ферापонта - І.С.), ...там мост був наплавний - руські війська переходили, то як раз проти отого мосту, тут пониже Шакши (Ісакчи - І.С.) криниця була і міст, то оттам, коло тієї криниці було 3 кілки ясенових у землю убито, то ото й знак! ...От тих кілків границя йшла старим бабинським шляхом - з Шакши на Бабу, через Пошту на Аджилар аж до бабицького лиману; там село є Замбіль, то его якраз на двое тая границя перерізувала" (Рис. 7). Ф.К.Волков вважав, що ці кордони відбивають не що інше, як поступове зменшення запорозьких володінь з 1814 по 1828 роки (Кондратович - 1883. - № 4. - С. 742-743). Проте це припущення викликає серйозні сумніви хоча б тому, що турки навряд чи могли погодитись на входження до складу січових земель цілої низки турецько-татарських сіл, а головне - фортеці в Тульчі. Через те найбільш реальними треба вважати перший та другий з описаних кордонів Задунайської Січі, а решта сіл могла входити до неї тільки черезполосно.

О.О.Рябінін-Скляревський, спираючись на надруковані і неопубліковані відомості І.Ліпранді, шкiпера Бавіоника та дописи ад'ютанта штабу 2-ї армії Муханова, прийшов до висновку, що запорозькі оселі у 1826-1828 роках можна поділити на дві різноманітні частини:

1. Землі в безпосередньому володінні Коша - це всі острови дельти і частина Добруджі між Свято-Юрським гирлом і озером Гасан (Гасан-баба або Бабадагське).

2. Поселення Запорожців у Добруджі між Дунаєм і річкою Ташаул, де вони користувалися екстериторіальністю,

підлягали Кошу, але земля знаходилась в турецькому володінні і Запорожці були перемішані з Молдаванами, Болгарами. Греками і Некрасівцями". Як вважав О.О.Рябінін-Скляревський, відповідно з цим розподілялось і населення Січі. Більшість козаків Добруджі займалися землеробством та скотарством, а дунайської дельти - переважно рибальством. Цілком логічно, що перші були більш прив'язані до своїх домівок, а другі - значно мобільніші (Рябінін-Скляревський - 1929-б. - С. 42, 44-45 та ін.).

Цікаво, що в часи існування Задунайської Січі скотарством на її землях займались переважно "мокани" - трансильванські румуни. Крім них, "в селах Кара-Баир (Кара-Базар - ?, І.С.) на севері и Сармуси или Сарнасу (Саринасуфе - І.С.) на юге жили болгары и молдаване, также занимающиеся по большей части скотоводством и снимавшие для своих пастбищ земли у запорожцев" (Рис. 8). Відомо також, що в 1828 р. в с.Беш-Тепе переважало молдавське населення (Кондратович - 1883. - № 2. - С. 284; № 4. - С. 744). Загальна чисельність "підданих" Січі у 1814-1828 роках оцінюється різними дослідниками у досить широких межах - від 10 до 40 тисяч "душ обоєго пола", але О.О.Рябінін-Скляревський писав про 15-20 тисяч запорожців у 1821 р. (Рябінін-Скляревський - 1929-б. - с. 56), а А.Д.Бачинський схилявся до цифри 10-15 тисяч осіб (Бачинський - 1967. - С. 150; 1994. - С. 75).

Ще одним питанням, яке виникає під час вирішення проблеми про межі січових володінь, є зміна турецько-російського кордону. Вище йшлося, що вже в перші місяці війни 1806-1812 років російські війська вийшли на берег Кілійського гирла Дунаю, а після здобуття Ізмаїлу 14 вересня 1809 р. стали фактично контролювати усе лівобережжя Дельти. Саме цей кордон був юридично закріплений в травні 1812 р. Бухарестською мирною угодою. Для вирішення прикордонних спорів у 1816 р. була створена російсько-турецька комісія, яка працювала з перервами майже до 1828 р. Рішення цієї комісії безпо-

середньо торкнулися кордонів Січі, бо згідно з ними дунайські острови Летя і Четал були визнані нейтральною зоною, з якої повинні були висилитися усі мешканці. До 1818 р. турки нібито виконали цю умову, але російський уряд наполягав і на тому, щоб заборонити козакам рибалити не тільки на Килійському гирлі, але й у плавнях всієї нейтральної території. Офіційна точка зору щодо ситуації на дунайському кордоні виглядала таким чином: "Закубанцы (запорожці – І.С.) поселились за три года перед сим (у 1813 р. - І.С.), вопреки мирного трактата, по Стамбульскому гирлу, в 12 верстах от Вилкова (с.Летя - ? – І.С.), по коему им следовало оставаться пустыми. Они не только стараются сманивать туда наших рыбаков и военнослужащих на свою сторону, представляя им выгоды и преимущества, коими пользуются, находясь в турецком подданстве, но делают большие обиды и притеснения нашим промышленникам и нередко похищают у них снасти. Близ Тульчи находится другое богатое селение (Дунавецъ – І.С.), обитаемое сими закубанцами и другими русскими беглецами" (Свиньин – 1867. – С. 308). О.О.Рябинін-Скляревський вважав, що через ці події багато запорожців втратили можливість для звичного існування і змушені були перейти на лівий берег Дунаю (Рябинін-Скляревський - 1929-а. - С. 23,31-32). Проте остання вимога, вочевидь, ніколи остаточно не виконувалась, бо у 1823-1828 роках мало місце дипломатичне листування з приводу фактичної колонізації островів Леті та Четал запорожцями, які зі свого боку пояснювали, що "ніби перебували там тимчасово для рибальства". Вище йшлося, що у 1826 р. І.Ліпранді зафіксував козацькі, скоріше за все, сезонні оселі рибалок на островах Леті, Четал та по берегах Георгіївського гирла (Лазаревський - 1891. - С. 297-298).

Як у цьому можна було впевнитися вище на прикладах багатьох переселень російського старообрядського населення, міграційні процеси в пониззі Дунаю у ці роки були досить складними і неоднозначними.

Рис. 9. "Карта западного берега Черного моря от Одессы до мыса Калиакры" з "Атласа Черного моря. - Николаев. - 1841." (за описами Е.Мангинярі 1835 року, фрагмент)

Так, крім практично постійної іміграції українських втікачів з Росії до Задунайської Січі, майже на всьому протязі її історії мала місце зворотня міграція. Її всебічно стимулював царський уряд, але особливо значною вона була в перші роки російсько-турецької війни 1806-1812 років у зв'язку з організацією Усть-Дунайського козацького війська (1806-1807 рр.). В 1816-1817 роках цей процес посилювався через розмежування кордону, а у 1821-1822 роках тому, що турки примушували запорожців брати участь у каральних експедиціях по придушенню повстань їх одновірців у Сербії та Греції (Рябінін-Скляревський - 1929-а).

Значна частина даної міграції зачепила і лівобережжя Дельти. Так, у 1812 р. задунайці оселились в колонії Ново-Покровській (Нова Покровка - Рис. 1, 7), а в 1818 р. задунайці разом з колишніми усть-дунайськими козаками заснували с. Дракуля (Трудове - Рис. 1, 13). За переказами, нащадки запорожців поселились також у с. Кара-Махмет (Шевченкове - Рис. 1, 11; польові спостереження автора). Проте кількість колишніх задунайців на лівому березі Дунаю у 1822-1827 роках не треба перебільшувати. Згідно офіційному перепису, в цей час в усьому Буджаку мешкало усть-дунайських козаків 474 особи (261 чол. і 213 жін.) та запорожських козаків 184 особи (108 чол. і 76 жін.) (Могилянський - 1913. - С. 6).

У 1828 р. задунайські запорожці стали основою Дунайського (з 1856 р. - Новоросійського) козацького війська, але навіть тоді влада намагалась, щоб українські козацькі станиці розташовувалися подалі від Дунаю. Безпосередньо на придунайських землях до складу цього Війська з 1836 до 1856 роки входили російська станиця Миколаївка (Новомиколаївка - Рис. 1, 16) та російсько-українське село Ново-Троїцьке (тепер не існує - Рис. 1, 10), засновані у 1824 и 1827 роках відставними солдатами (Бачинський - 1994. - С. 56 та ін.; Бачинська - 1995. - С. 35-38).

Крім того, як поселення колишніх задунайських запорожців та усть-дунайських козаків іноді називають села Золотари (Лиман - Рис. 1, 20) на лівому березі оз.Сасик, Шагани (Приморське - Рис. 1, 21) на однойменному лимані, Нерушай (Рис. 1, 15), Струмок (Чишма - Рис. 1, 14) і навіть Мирне (Карячка - Рис. 1, 17) (Методичні рекомендації... - 1991. - С. 6-7), але без приведення належної аргументації. Дійсно, під час дослідження кам'яних намогильних пам'ятників цього району, виразний український етнографічний компонент було відзначено нами в Нерушай, Приморському (Шагани), а також в Глибокому (Рис. 1, 18) та Дмитрівці (Рис. 1, 12) (Сапожников та ін. - 1995. - С. 51-54), але його походження і час появи тут не визначено.

Суттєві зрушення у структурі української задунайської діаспори відбулися після того, як 9 травня 1828 р. близько тисячі запорожців разом з родинами на чолі з кошовим отаманом О.М.Гладким на 60 човнах залишили Січ та через декілька днів прибули до Ізмаїлу. З них був створений п'ятисотенний козацький полк, Кош (штаб) якого протягом двох років знаходився у с.Кислиці (Рябінін-Скляревський - 1929-б. - С. 53 та ін.). Після завоювання Північної Добруджі російськими військами родини козаків здебільшого повернулися за Дунай, де протягом деякого часу чекали вирішення своєї долі. Тільки у 1830 р. 275 сімей запорожців загальною чисельністю 1106 осіб пішли на Дніпро, а полк залишився при Дунайській флотилії. Вже тоді багато задунайських запорожців, відмовляючись їхати в глибину Росії, почали повертатися в Добруджу. У серпні 1831 р. в Дунайському полку вже не вистачало 206 осіб списочного складу, до того ж 27 козаків втекли з нього тільки протягом липня. Через те в листопаді 1831 р. полк було знято зі служби і відправлено у Північне Приазов'я в безпосереднє розпорядження О.М.Гладкого (Бойко, Маленко - 1995. - С.24-26,32-34,82-84).

Таким чином, царському уряду шляхом багаторічних політичних, економічних, агентурних й навіть військових дій в решті решт вдалося підірвати і розкласти Задунайську Січ - останній осередок колишньої запорозької автономії на території Турецької імперії. Проте, історія існування козаків на Дунаї на цьому не завершується.

Всупереч сподіванням, після закінчення російсько-турецької війни 1828-1829 років Добруджа і на цей раз не ввійшла до складу Російської імперії. За Адріанопольською мирною угодою кордон пройшов західніше, по Сулинському гирлу. Таким чином, Росія стала контролювати майже всю дунайську дельту включно її втрати разом зі значною частиною Бесарабії у 1856 р.

В ці роки, через практично постійні втечі козаків та селян за Дунай, більшу частину українського та російського населення, вочевидь, було виселено з інших заплавлених островів Дельти, зокрема, з о.Святого Георгія, а вздовж кордону розташовано посилені прикордонні пости (Скальковский - 1850. - С. 80 та ін.). Ця ситуація добре простежується на "Карте западного берега Черного моря от Одессы до мыса Калиакры" 1835 р. (ОАМ - № 5633). На ній практично повністю відсутні села в дельті, за виключенням "Вилков", якогось укріплення на місці Старої Кілії та "маяка" на правому березі впадіння в море Сулинського гирла. З сіл, що нас цікавлять, на карті позначено "Шаганы", "Залакаръ", "Эскиполись" (Глибоке), "Нерушай", "Николаевка", Галлелешты", "Жебрияны", "Кислицы", "Некрасовка" та "Сафьяны" на землях Бесарабії, а також "Преславль", "Серекий" та "Журиловка" на турецькому боці. Вздовж корінного берега оз.Разін та між "Портицким" і "Сулинским" гирлами позначені численні "рыбные ловли" (Рис. 9).

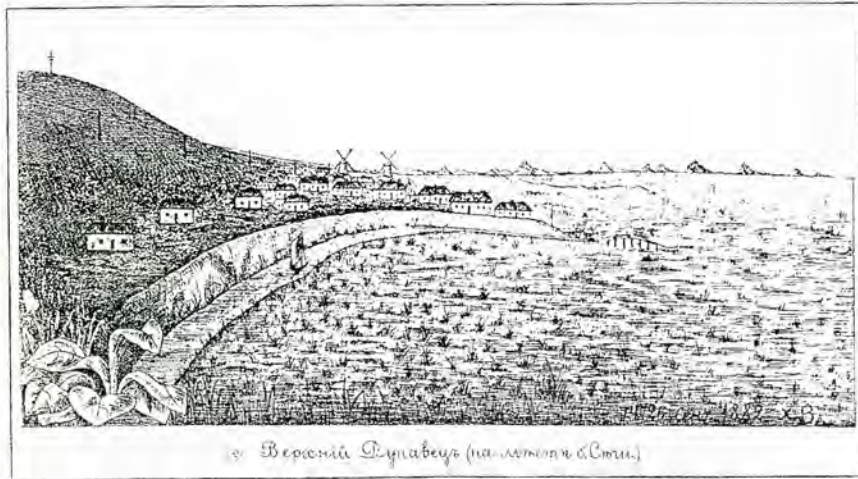
За повідомленнями Ф.К.Волкова, російський уряд надавав великого значення організації прикордонної сторожі в дунайській дельті і для неї було задіяно значні військові сили, які склалися з козаків Дунайського війська (Лупулеску -

1889. - № 1. - С. 130-146 та ін.). Сказане документально підтверджується "Картой Измаильского карантинного округа с означением кордонов пограничной стражи 1841 г." (ОІКМ - № К-916). Визначальним є те, що пости сторожі стояли по лівому березі Сулинського гирла. Далі, до Георгіївського гирла, а в пониззі ще далі на захід, аж до о.Дранів (Драконів) простиралась так звана "неутральная дистанция". На жаль, села на цій карті позначені тільки на російському березі - "Енекиой или Сатунов", "Ново-Некрасовка", "Броска", "Некрасовка", "Сафьянь", "Муравлевка", "Троицкая" та ін. Документ супроводжує "Таблица отрядов и постоянных постов пограничной стражи" з позначкою їхньої чисельності, що робить її дуже цінним історичним джерелом.

Підкреслимо, що і в ці часи угода про виселення мешканців з нейтральної території також не виконувалось. Це видно з офіційного російського опису о.Святого Георгія 1836 р., згідно з яким тільки на цьому острові нараховувалось близько 2000 "розпорошених в плавнях" колишніх запорожців та біглих кріпаків обох статей, а з ними більш, ніж 20 тисяч овець (Рябінін-Скляревський - 1929-б. - С. 43,45).

Ще один документ - "Генеральная карта земли, отходящей к Турции и Молдавии, согласно Парижского мирного трактата 18/30 марта 1856-го года и протокола Парижской конференции 25 декабря / 6 января 1857 года, приложенная к акту Демаркационной комиссии и подписанная в городе Кишиневе, марта ___* дня 1857 года" (ОІКМ - К-920) - показує, що не пізніше 1856 р. населення почало повертатися в Дельту. На карті позначені "селище Кутерлезі" (Катирлез) та "Караурман". Дуже цікавим фактом є наявність в районі Івончі (Рис. 1, 44) на оз."Юрунчук" "Завода Греческого заграничного монастыря" та трохи вище, на лівому березі Георгіївського гирла "Заводов монахов Афонских гор". Західний кордон "неутраль-

* Так у оригіналі.

«Верхній Дунавець (на лототях «Святи»)»

Рис. 10. "с. Верхній Дунавець на месте бывший Сечи". Рисунок виконаний Ф.К.Волковим 14-26 вересня 1882 р. (автограф у правому нижньому куті)

ной дистанції" попередньої карти названо "чертой, проведенной по Адрианопольскому мирному трактату".

Якщо з історії та географії українських та російських сіл лівобережжя Дунаю, починаючи з 1830 років до сучасності є достатньо статистичних та картографічних матеріалів, то цього ніяк не можна сказати про більшість поселень Дельти та Північної Добруджі. Підкреслимо, що закордонні історики до останнього часу не надавали цій проблемі належної уваги, а з вітчизняних досліджень науковий інтерес мають лише праці Ф.К.Волкова.

Деякі, хоча й дуже фрагментарні відомості про поселення колишніх некрасівських і задунайських козаків в Туреччині опубліковані Л.М.Маленко у статті, присвяченій переходу їх групи на землі Азовського війська. У січні 1837 р. некрасівці - мешканці Мачинського, Тульчинського, Ісакчинського та Ба-

бадагського аянств передали через Ренійський карантин прохання про переселення 788 чоловіків та 671 жінок на один з берегів острова Святого Георгія. Там вони обіцяли звести храм "собственным своим иждивением". На протязі 1838 р. в Росію було переселено тільки 217 осіб, при чому некрасівці та липовани складали серед них тільки близько половини. Національність решти не вказана, але оскільки усі вони були записані як люди "малороссийской нации", можна досить впевнено говорити про те, що вони були колишніми задунайськими козаками. У зв'язку з підготовкою цієї акції в Добруджі, представник наказного отамана Азовського війська Г.Писаренко згадує села Шанці (Шакша, Ісакча) та Балабан (Балабанча - Рис. 1, 69) поблизу Мачина, а також Переклин (?), Матвіївку (?), Сатунове (Сату Ноу - Рис. 1, 63) та Чамурне (Нижня Чемурлія - Рис. 1, 58) Бабадагського аянства. Значне скорочення числа побажавших переселитися Л.М.Маленко пояснює протидіями турецької влади та невпевністю людей у своєму майбутньому (Маленко - 1996. - С. 115, 119-121, 123). На мою думку головна причина лежить на поверхні: адже тим, хто хотів перейти до Росії, було відмовлено в головному - праві повернутися в дунайську дельту на їхні колишні власні землі, а точніше піски та гряди - хоча в той час там було майже повністю відсутнє постійне населення.

У 1996 р. в Констанці вийшла з друку книга Г.Думитрашку "Поселення, церкви і монастирі румунські в Добруджі до 1878 р.". Хоча авторові поки що не вдалося з нею ознайомитися, завдяки перекладу та публікації С.М.Агульникова, ми можемо навести з неї деякі матеріали про задунайських козаків, які датуються кінцем 1840-х років. Усі поселення, в яких зафіксовані колишні задунайці, були розташовані в окрузі (жудеці) Тульча, інколи наводиться назва комуни. Отже, у 1847 р. в с.Язурилі ком. Валя-Нукалелор (Рис. 1, 54; Калика - ? - Рис. 7) було будинків козаків 10, турок та молдаван - 50. В 1848 р. в с.Гречь (Гречі - Рис. 1, 79) хат козаків - 5, молдаван - 10, турок

- 10. Найповніші відомості подані на 1849 р.: у с.Фрекацей (Фрекецей - Рис. 1, 65) будинків козаків - 10, турок і молдаван - 10; в с.Гринду (Рис. 1, 77) осель козаків - 8, турок і молдаван - 22; у с.Жижила (Рис. 1, 78) хат козаків - 10, турок і молдаван - 20; в с.Лункавиця (Рис. 1, 76) будинків козаків - 7, турок і молдаван - 25; у с. Печеняга (Печиняга - Рис. 1, 82) осель козаків - 7, турок і молдаван - 25; в с.Ракелу ком.Лункавиця, (Рачелу - Рис. 1, 75) хат козаків - 100 (!), турок і молдаван - 10; в с.Сабанжия (Рис. 1, 55; Середьол - ? - Рис. 7) будинків козаків - 6, турок і молдаван - 12; у с.Валя Тейлор ком.Извоарелор (Рис. 1, 68) осель козаків - 15, турок і молдаван - 5; село Телиця ком.Фрекацей (Рис. 1, 67) було переважно липованським, а козацьких дворів у ньому нараховувалось 35. Для одного села дату перепису не вказано. Це с.Туркоайя (Туркойя - Рис. 1, 81) з 10 оселями козаків і 30 - турок та молдаван. Цікаві також дані другої половини ХІХ ст. стосовно Тульчі. У ній тоді мешкало молдаван - 3000, болгар - 3000, греків - 3000, турок - 400, вірмен - 100 та "руських" - 8000 (!), а разом 17500 осіб. Г.Думитрашку вважає, що до рахунку "руських" Тульчі "входили й українські задунайські козаки". Відмітимо, що с.Язуриле ще раз згадується С.Мехединці під 1919 (?) рік у зв'язку з тим, що нащадки українських козаків, які мешкали там, "занимались переважно рибної ловлей на Дунає, чому охотно обучали переселенцев из Бессарабии (молдаван) и Трансильвании (мокан)" (Агульников - 1997. - С. 10-11).

Важливо, що всі без винятку названі села вдалося співставити з сучасними. Село Печеняга позначено на карті 1774 р. під ім'ям "Сеченега" (Рис. 3), що дає деякі підстави для пошуків його кореня від слова "Січ". Стосовно с.Ракелу (Рачелу), в якому у 1849 р. на обліку було 100 козацьких дворів, то в першому виданні книги автор, на підставі даних І.Ліпранді 1826 р., припустив, що воно могло бути одним з найбільших поселень Задунайської Січі (60 дворів), зафіксоване розвідкою під

назвою "Озаклія" навпроти Галацу (Лазаревский - 1891. - С. 298; Сапожников - 1998. - С. 31).

Проте, після більш глибокого вивчення питання, це припущення треба зняти. Справа в тому, що ще у 1977 р. румунська дослідниця Марія Григоруца опублікувала фрагмент дуже цікавої французької карти "Течія Дунаю від Відня до Чорного моря". На жаль, вона датована другою половиною ХVІІІ ст. лише на підставі аналізу манери виконання та особливостей друку. Але головним для нас є той факт, що на карті села "Kuzak - Озаклія" та "Rachel - Ракелу" позначені як два самостійні населенні пункти (Grigoruța - 1977. - Р. 280-281, РІ. П-в.). Сказане дає всі підстави вважати, що с.Озаклія є сучасним с.Лункавиця (Рис. 1, 76). Крім цього, назва "Кузак" дуже добре співвідноситься з трохи пізнішим ім'ям "Озаклія - Козаклія" і вже не може бути ніяких сумнівів в тому, що обидві назви мають спільне походження від одного кореня - "козак".

Отже, в 1847-1849 роках за Дунаєм, за винятком тільки Тульчі, налічувалося 223 козацьких дворів. За матеріалами офіційного турецького перепису, у 1850 р. в усій Добруджі перебувало 1092 українських "козацькі" родини, тобто більшість з них знаходилась в м.Тульча. Цікаво також, що у Добруджі у цей час налічувалося 15121 родина (подвірря - ?, І.С.). Серед них було: 3731 болгарських, 3454 турецьких, 2980 валахських, 2225 татарських, 212 циганських, 200 грецьких, 150 єврейських, 145 арабських (?), 126 армянських, 59 німецьких і 747 вже згаданих липованських родин. Трохи пізніше, у 1860-1870 роки загальна кількість українців оцінюється тут близько 6500 осіб (Тонев - 1973. - С. - 17,21), тобто за минулі роки вона трохи збільшилась. Підкреслимо, що більша частина українських сіл була розташована в північній та північно-західній частинах Добруджі. Цікаво також, що багато з них віддалені від Дунаю. Гадаю, що це спостереження певною мірою підтверджує думку О.О.Рябініна-Скляревського про те, що в переселенні до Росії більш зацікавленими були козаки-рибалки Дель-

ти, а не землероби та скотарі Добруджі (Рябінін-Скляревський - 1929-б. - С. 44-45 та ін.).

Крім того, колишні козаки жодного разу не згадані на землях центральної частини колишньої Січі. Не виключно, що з не зовсім зрозумілих поки що причин, вони змушені були триматися подалі від Дунавецького півострову, незважаючи на те, що аж до 1850-х років місце колишньої Січі у Верхньому Дунавці було зовсім зпустілим. Тільки пізніше, до 1879 р. в обох Дунавцях жили турки (Кондратович - 1883. - № 4. - С. 755-756,758). Загалом, виходячи з чисельності українських козацьких дворів у Добруджі в 1826 та 1847-1850 роках, можна дуже обережно гадати, що у 1826 р., навіть якщо припустити, що число безсімейних козаків досягало 1-1,5 тисяч, у регіоні мешкало 7, але навряд чи більше 8 тисяч запорожців. Через 20 років їх залишилось не менш, як 5500 осіб, а ще через 10 років – їх чисельність збільшилась до 6500 осіб за рахунок біженців.

Найбільш детально міграційні процеси на Нижньому Дунаї у 1830-1880 роках вивчені Ф.К.Волковим*. Однак, при аналізі його праць необхідно враховувати, що тільки для початку 1880-х років вони базуються на рідкісних офіційних статистичних матеріалах, а для більш ранніх часів ґрунтуються лише на усних спогадах старожилів. Згідно Ф.К.Волкову, українську колонізацію цих років можна розподілити на три основних періоди.

Перший період датовано 1830-1856 роками. Тоді втікачі - азовські, дунайські козаки та кріпаки-селяни селились переважно біля Муругиля (Рис. 1, 50), з часом просуваючись вгору правим берегом Георгіївського гирла "осаждаясь главным образом в существовавших и прежде казацких поселках -

* Сам Ф.К.Волков з праць своїх попередників звернув увагу на "старательно составленную этнографическую карту европейской Турции в книге Лежуана "Ethnographie de la Turquie d'Europe. - Ergänzungsheft. - Petermanns Mittheilungen. - 1861", проте розшукати її поки що не вдалося.

Махмудие (Рис. 1, 49), Пырлице (Рис. 1, 47), Приславе (Рис. 1, 46) и, наконец, в Тульче" (Рис. 7). Поступово переміщуючись на захід, українські переселенці влаштувалися у Кишли (Рис. 8; Мінери - ?, Рис. 1, 72), Паркише (Паркеш - Рис. 1, 73), Ісакчі, Телиці (Рис. 1, 67), Тростяниці (Трестеник - Рис. 1, 64), а потім у Жежилі (Жижила - Рис. 1, 78), Майданкі (Майдан Кіюй, Валя Тейлор - Рис. 1, 68), Цифірці (Тичилешти-? - Рис. 1, 74), Таїці (?), Циганці (Нифон - Рис. 1, 71), Дундже (Дулгеру, Дулжеру - Рис. 1, 83) та Чукуровій (Чукрова - Рис. 1, 62). Далі Ф.К.Волков говорить, що українські села були "еще дальше возле Мачина (? - I.C.) и до Сеймен (Рис. 1, 85), где оставались еще поселения со времени пребывания там запорожцев". Біля моря та в дельті Дунаю українцями були заселені Катирлез (Рис. 1, 45), Кара-Орман (Рис. 1, 42), частково Сулина (Рис. 1, 43), Стара Кілія (Рис. 1, 30) та селища на острові Летя (Лупулеску - 1889. - № 1. - С. 147-149,153). Зазначимо, що наведені дані по Дельті, як було вказано вище, не можуть бути датовані раніше 1856 р., позаяк до тих часів майже вся ця територія контролювалась Росією. Про це ж говорить і той факт, що Г.Думитрашку не згадує у своєму переліку козацьких поселень під 1847-1849 роки жодного з сіл дунайської дельти.

Другий період датовано 1856-1862 роками. Самі мешканці Добруджі називали його "великою виходкою", а пов'язан він був з наступними подіями. Після поразки Росії у Кримській війні 1853-1856 років, за Паризькою угодою, було дозволено переселення кримських татар і черкесів Кавказу до Туреччини, зокрема в Добруджу. В обмін на це турки зобов'язалися випустити до Росії усіх бажаючих росіян та українців, яким надавалися землі в Криму та на Кубані. Цей "вихід" досяг свого апогею в 1861-1862 роках після скасування в Росії кріпосного права. Підкреслимо, що дане питання практично не вивчене. Ф.К.Волков вважав, що в середовищі українського населення міграція була дуже чисельною. Внаслідок того зпустіли цілі

села - Жижила, Цифірка чи Циганка (?), Таїця та інші (Лупулеску - 1889. - № 1. - С. 134,152-154).

Третій період пов'язаний з 1863-1881 роками. Тоді за Дунай втікали головним чином селяни та дезертири, але імміграція вже не була такою масовою, як під час першого періоду. У 1878 р. на Берлінському конгресі була остаточно підтверджена незалежність Румунії. Уся Бесарабія була повернута Росії, а кордон знову пройшов по Кілійському гирлу. Згідно статистичним даним 1881 р. по чотирьох округах Добруджі, тільки у Тульчі мешкало 2500 українців, в тульчинському окрузі - 1651, сулинському - 3060, бабадагському - 495, мачинському - близько 2300, а загалом 10006 осіб. Тоді головними центрами українського населення* були в тульчинському окрузі сама Тульча, Муругиль (244 душі), Верхній Дунавець (132 душі - Рис. 9), Нижній Дунавець (160 душ), Телиця (близько 500 душ); у бабадагському окрузі - Сатунов (150 душ, Сату Ноу - Рис. 1, 63), Черкеська Слава (188 душ, Нова Слава - Рис. 1, 61); в сулинському окрузі - Сулина (775 душ), Стара Кілія (1325 душ), Сатунов (355 душ, С.А.Розетті - Рис. 1, 34), Катирлез (325 душ) та Кара-Орман (260 душ). Виключно українськими селами Ф.К.Волков вважав Муругиль, обидва Дунавці, Телицю, Черкеську Славу, Стару Кілію, Катирлез, Сатунов (на о.Леті - І.С.), Кара-Орман, а також "новое село Пошту" (Рис. 1, 66).

Вчений, вважав дані наведеного ним перепису далеко не повними. Додаючи до них "бродяче-рыболовно-бурлацкое население дельты и добруджских лиманов", частину населення о.Леті (само с.Летя - ? - І.С.) та мешканців сіл під Силістрією (район Сейменів - І.С.), Ф.К.Волков одержав загальну цифру українського населення тут у 12-15 тисяч осіб. Визначним є те, що на початок 1880-х років, вона складала близько 15% усіх

* Цікаво, що тоді румуни називали українців "русинами чи rusi", а майже всіх росіян, крім 40-50 сімей сектантів-молакан, що мешкали в Тульчі, "липованами".

мешканців регіону, при чому тільки болгар кількісно було більше (Лупулеску - 1889. - № 2. - С. 315-316,326).

Про чисельність та економічний добробут українських громад Нижнього Дунаю побічно свідчить той факт, що у 1880-ті роки Ф.К.Волков застав там більше 20 храмів. Ним відзначені церкви в Леті (Рис. 1, 33), Нижньому Дунавці, Катирлезі, Муругилі, Приславі, Махмудії, Телиці та інших селах, при чому в Тульчі та Суліні було по дві церкви, які утримувались українською діаспорою. Крім того, в Чиліку поблизу від Телиці існував спочатку чоловічий, а потім жіночий монастир (сучасний монастир Чилік-Дере - Рис. 1, А), а також чоловічий, що перейшов з Чиліку, монастир поблизу Паркежу (сучасний монастир Саун - Рис. 1, Б) (Лупулеску - 1889. - № 3. - С. 689,692). Цікаво, що обидва монастирі були засновані у Чиліку (Чифліку) ще в часи Задунайської Січі, про що свідчить вихід разом з козаками з-за Дунаю у 1830 році 16 ченців та 10 черниць, з яких 6 ченців та 5 черниць незабаром знов повернулися у Добруджу (Рябінін-Скляревський - 1929-б. - С. 46).

У працях Ф.К.Волкова містяться матеріали про інші національні групи Добруджі на початку 80-х років минулого сторіччя. Він відзначив наявність тут "многих греков", які мешкали здебільшого в Суліні, "большое количество болгар" (район Бабадагу і північного берега оз.Разін), "очень много мокан" (район гір Беш-Тепе та оз.Разін), "эмигрирующих туда и сюда татар" (Караїбель, Бейбуджак, Атманджі), а також турок, албанців, словен, далматинців, чорногорців, сербів, французів, німців, англійців і, нарешті, євреїв. Щодо російських старообрядців, то у Ф.К.Волкова ми знаходимо про них лише уривчасті дані. Вони склали значну частину мешканців Дельти, жили по "южному Беш-Тепе", але особливо "на западном берегу лимана Разина и в бабадагских горах в долине р.Слава". Значна група липован облаштувалась у Тульчі окремою "магалою", при чому руснацьких (українських) магал було дві (Кондрато-

вич - 1883. - № 4. - С. 744; Лупулеску - 1889. - № 1. - С. 147; № 2. - С. 314-316.322; № 3. - С. 687; та ін.).

Треба визнати, що подальша історія українського та російського населення Добруджі та дельти Дунаю практично не вивчена. Лише у 1990 р. в цих місцях побувала Перша задунайська етнографічна експедиція. Вона відвідала українські села Пирлицю, Муругіоль, Верхній та Нижній Дунавці, Караорман, Катирлез, Партизани, Горгову, Кришан, Телицю, Чукурову та М.Сулину (?), а також російські села - Журилівку та Сарикію (Бойко - 1991. - С. 52-54; Слободян - 1991. - С. 64-68).

Про значну роль росіян та українців у освоєнні дунайської дельти свідчать і багато географічних назв, зафіксованих не лише на старих, а й на сучасних картах*. Так, у плавнях навпроти с.Нуфару є озеро "Казаку", трохи на північ Сфинту Георге - піщана гряда "Казакулуй", а дорога між селами Журилівкою та Чукуровою називається "Козацькою" (Слободян - 1991. - С. 67). Українсько-російський "акцент" має ціла низка гідронімів - назв озер, проток та каналів дунайської дельти і придунайських лиманів: "Попадя", "Потельчук", "Матиця", "Бабиця", "Поткова", "Макухова", "Черновка", "Літків", "Ковальова", "Сфіштовка", "Крухлик", "Таранова", "Пожарня", "Затон", "Периволовча", "Дранів", "Липовеніор", "Змійка", "Головиця", "Перитяшка" та ін. До сьогодні в устах місцевого населення ці назви зберігли своє первісне звучання.

В ході нашої експедиції 1997 р. ми відвідали Тульчу, Муругіоль, Верхній та Нижній Дунавці, де були зібрані матеріали, які безпосередньо торкаються теми цієї роботи. Згідно з узагальненими даними, в наші дні українці живуть в наступних населених пунктах: Патлажанка (Петлежанка - Рис. 1,24), Сальчени (Селчени - Рис.1, 25), Четалкію (Чаталкію - Рис. 1,

26), Плауру (Ласкар-Катарджу - Рис. 1, 27), Пардина (Рис. 1, 28), Татанир (Рис. 1, 29), Стара Кілія (Кілія-Веке - Рис. 1, 30), Летя (рис. 1, 33), Партизани (Партизани - Рис. 1, 38), Горгова (Рис. 1, 40), Кришан (Рис. 1, 41), Кардон (Рис. 1, 36), Сулина (Рис. 1, 43), Нижні Ілгані (Ілгані-де-Жос - Рис. 1, 37), Нуфару (Прислав, Нуферу - Рис. 1, 46), Вікторія (Пирлиця - Рис. 1, 47), Нижні Балтені (Карасухатул-де-Жос - Рис. 1, 39), Муригіол (Муруга - Рис. 1, 50), Верхній Дунавець (Дунавацу-де-Сус - Рис. 1, 51), Нижній Дунавець (Дунавацу-де-Жос - Рис. 1, 52), Караорман (Рис. 1, 42), Іванча (Івонча - Рис. 1, 44), Сфинту Георге (Катирлез - Рис. 1, 45) и Саринасуф (Сармуга, Сармусі - Рис. 1, 53). Решта сіл не пов'язана з Дельтою. Це Пошта (Рис. 1, 66), Телиця (Рис. 1, 67), Гончарка (Хамчерна - Рис. 1, 70) та Чукурова (Рис. 1, 62)*. В жодному з названих сіл українці не складають 100 % населення хоча б тому, що у їхньому середовищі переважають міжнаціональні шлюби.

Тепер назвемо сучасні місця проживання російських старообрядців у Добруджі, дані про які ґрунтуються на повідомленнях тих же старожилів. Одразу ж підкреслимо, що ці матеріали будуть задалегідь менш точними, позаяк експедиції не вдалося відвідати район річки Слави і оз.Разін, а наші інформатори мали по селах того регіону лише приблизні відо-

* Інформаторами з цих питань були: Севаст'ян Василій (с.Верхній Дунавець), Хусаренко Аксентій (Тульча), Андрій Василій (староста церковної общини с.Нижній Дунавець), Іванов Дмитро (с.Нижній Дунавець), Сем'янов Іван (с.Караорман), Минку Михайло (Тульча, заступник голови Тульчинського відділення Спільки українців Румунії), яким автори виказують щирю подяку за увагу та надзвичайну гостинність.

Найбільші громади українців відзначені у Старій Кілії, Леті, Пардині, Сулині. Караормані, Кришані, Сфинту Георге, Муригіолі, Нижньому Дунавці, але особливо в Тульчі. За різними оцінками, тільки у цьому місті мешкають від 8-10 до 25 тисяч українців. Хоча автор має деякі цифри стосовно кількості українців і росіян в усіх названих населених пунктах і Тульчі, поки що він утримується від їх публікації, оскільки вони вимагають більш ретельної перевірки.

* Використані карти: "Județul Tulcea. - M 1 : 220000. - Bucuresti. - 1990"; "Одесская область. - M 1 : 200000. - Винница: Министерство обороны Украины. - 1992" та "Harta Dunării. - M 1 : 300000. - Bucuresti. - 1992".

мості. Отже, липовани відзначені у Старій Кілії (Рис. 1, 30), Переправі (Периправа - Рис. 1, 32), Свистовці (Сфиштовка - Рис. 1, 35), Горгові (? - Рис. 1, 40), 23-й Милі (Рис. 1, 31), Сулині (Рис. 1, 43), Махмудії (Рис. 1, 49), Сарикіюї (Рис. 1, 56), Славі Черкеській (Рис. 1, 61), Славі Руській (Рис. 1, 60), Журиловці (Рис. 1, 57). Найзначніші групи росіян мешкають у Старій Кілії, Журилівці, Сулині, Махмудії, Сарикіюї, але найбільша також в Тульчі, де є дві липованські "магали" та три церкви (одна з яких згоріла у серпні 1997 р.). Якщо ж додати до цього некрасівські та липованські села українського Подунав'я, колишні російські станиці дунайських козаків та старобрядське населення Ізмаїлу та Вилкова, то масштаби російської колонізації Нижнього Дунаю стануть очевидними для кожного читача.

Підсумовуючи загальну характеристику українських та російських поселень дельти Дунаю та Північної Добруджі, доцільно згадати слова Ф.К.Волкова про те, що вже у 80-х роках минулого століття "...ни в дунайской Дельте, ни в восточной Добрудже, украинцы, живя отдельными селами, ... нигде не составляют вполне сплошного населения целой местности, хотя бы даже на не особенно большом пространстве, и везде более или менее перемешены с населением других национальностей" (Лупулеску - 1889. - № 2. - С. 316). Вони доволі точно відбивають й сучасну ситуацію в українській та російській діаспорах регіону, проте необхідно враховувати, що зараз практично не залишилось навіть окремих "чисто українських або чисто російських" сіл, позаяк всі вони зазнали сильної асиміляції. Більшою мірою цей процес зачепив населення Тульчі, а найменшою – мешканців Дельти, зокрема Караорману.

Під час досліджень українських сіл Румунії у 1997 р. було зроблено ще одне спостереження. Усі названі інформатори повідомляли про ще одну "виходку" українців з цього регіону. Ця штучна міграція мала місце у 1947 р., коли рядянський уряд організував виїзд мешканців Караорману, Верхнього та

Нижнього Дунавців та інших сіл на Україну. Тільки с.Нижній Дунавець залишило тоді 17 родин, які оселилися в с.Старо-Збур'ївка на лівому березі Дніпровського лиману, при чому "в перші роки сильно там бідували і жили в землянках". Деякі переселенці опинилися пізніше в інших селах Херсонської області та у Кам'янці-Дніпровській Запорізької області. Окрім того, в Караормані були записані дуже невиразні спогади Олександрі Данилів (78 років) про якесь переселення українців у Росію в 1918 р., при чому знову згадувалось с.Збур'ївка.

Аналіз нашої карти, складеної на основі письмових та картографічних джерел (Рис. 1), а також матеріали польових досліджень 1997 р. переконливо показують, що з українською та російською колонізацією Нижнього Подунав'я так чи інакше пов'язано майже 90 населених пунктів цього регіону, що складає більше половини усіх існуючих тут сіл та міст. Таким чином, роль українців та росіян в заселенні, історії, соціально-економічному розвитку, а також у сучасному житті краю була і залишається доволі значною.

Підбиваючи підсумки сказаному в даній праці, необхідно підкреслити, що автор повною мірою усвідомлює, що тільки доторкнувся і, наскільки зміг, показав шляхи вирішення досить складних проблем історичної географії українських та російських поселень Північної Добруджі, дунайської дельти та українського Подунав'я. Подальша розробка порушених питань пов'язана не тільки з вивченням архівних джерел та картографічних матеріалів, а й з польовими історико-етнографічними дослідженнями.

Додаток

І.В.Сапожников, Г.В.Сапожникова, Ю.О.Балера

ЕТНОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ
ЗАДУНАЙСЬКИХ УКРАЇНЦІВ

*"...Ой ізходились
Та у кінець Дунаю
Та докупи лимани,
То там наших запорожців
Сорок тисяч проживали..."*

Народна пісня
(Григор'єв-Наш – 1993)

В основній частині монографії вже були використані деякі історико-етнографічні спостереження, зокрема спогади очевидців, зроблені під час роботи за Дунаєм загону експедиції "Часи козацькі" Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. В даній частині, яка була відсутня у першому виданні книги (Сапожников – 1998-а), автори пропонують читачам інші етнографічні матеріали щодо задунайських українців, одержані під час подорожі. Оскільки дослідження 1997 р. не були тривалими і в бажанній мірі глибокими, названі матеріали будуть подані у вигляді нарисів.

Перед усім зауважимо, що спочатку наші польові розвідки за Дунаєм планувалися як продовження пошуків і досліджень кам'яних хрестів українських козаків та їх нащадків у Північному та Північно-Західному Причорномор'ї (Сапож-

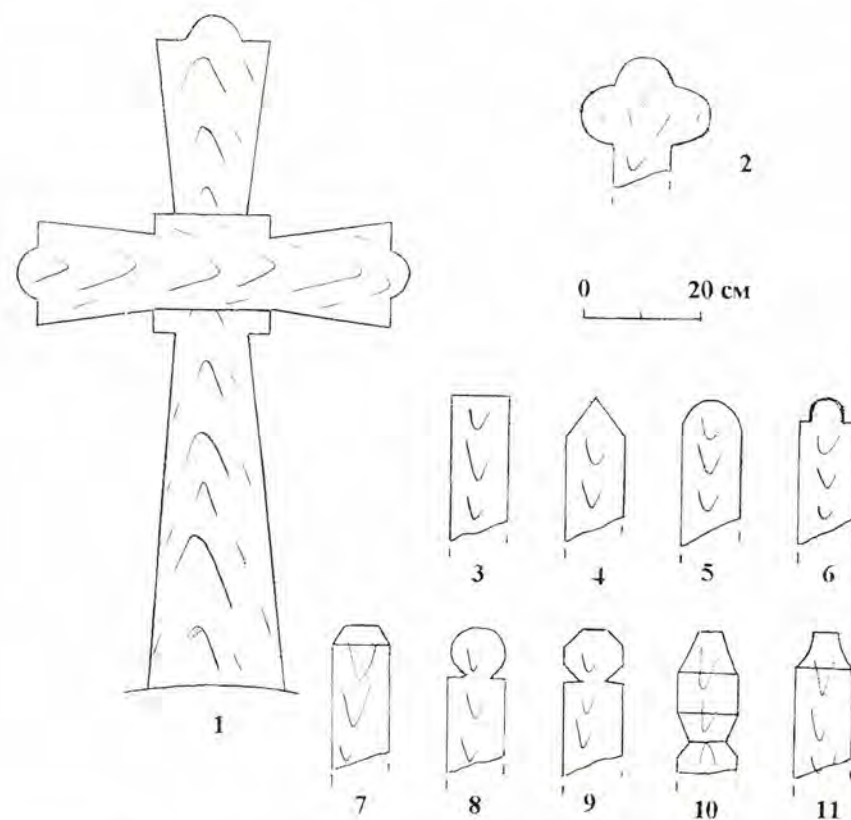

Рис. 11. Дерев'яні хрести та їх фрагменти, зафіксовані на кладовищах сіл Караорман (1-2), Верхній Дунавець, Нижній Дунавець та Муругіоль (3-11)

ников - 1996; 1997; 1997-а; Сапожников та ін. - 1995; Сапожников, Слюсарь - 1997 та ін.). Тому у Румунії особлива увага була приділена саме намогильним пам'ятникам українців.

Отже, нами були оглянуті кладовища в селах Верхній та Нижній Дунавці, Муругіоль та Караорман (Рис. 1, 42, 50-52), які в усіх них мешканці називають "гробки". Одразу ж треба

підкреслити, що експедиції не вдалося знайти жодного кам'яного хреста, який міг би належати задунайському козаку не тільки XVIII, але й першої половини XIX століть від Р.Х. На наш погляд, майже повна відсутність у Добруджі кам'яних хрестів пов'язана з тим, що тут немає покладів каменю відповідної якості. Хоча всі гори Добруджі складені з каменю, він дуже погано піддається обробці, особливо розпилюванню, і найчастіше за все розколюється по самим несподіваним напрямкам, згідно чисельним тріщинам.

Вочевидь саме тому в усіх згаданих селах традиційними є дерев'яні хрести заввишки 50-80 см. Типологічно вони відносяться до простих прямих, нижній кінець яких трохи довший, ніж три останні (Сапожников, Слюсар, Шувалов – 1995. – С. 22). Цікаво, що зазвичай вони зроблені не з розпилених брусів або дошок, а з двох досить тонких бревен діаметром від 6 до 8-10 см. По центру бревна зкріплені між собою залізним, іноді кованим цвяхом або болтом з гайкою.

Майже всі вони стандартні і відрізняються один від одного лише формою трьох верхніх кінцівок, яка може бути пряма, гостра, зкруглена, зі зрізаними кутами, овальна, кругла, фігурна тощо (Рис. 11, 3-11). Найбільша кількість різновидів кінцівок зафіксована у Дунавцях, а найменша – у Муругіолі. На всіх кладовищах нами помічений звичай поновляти дерев'яні хрести новими, як дерев'яними, так і сучасними – залізними і залізо-бетонними. Проте старий хрест, у якого найчастіше був пошкоджений нижній кінець, не викидається, а прив'язується до нового. Відмічені поодинокі випадки, коли біля оновленого пам'ятника зберігаються одразу два старих хрести.

Найбільш цікавим дерев'яним надгробком, який випадає з традиційного ряду, є хрест, який ми побачили на кладовищі Караорману. Він зроблений з двох досить товстих дошок і може бути описаний, як лапчатий з фігурними верхніми кінцями (Сапожников, Слюсар, Шувалов – 1995. – Тип IV-1-26, Рис. 6) з квадратним медальйоном в центрі на латинській основі

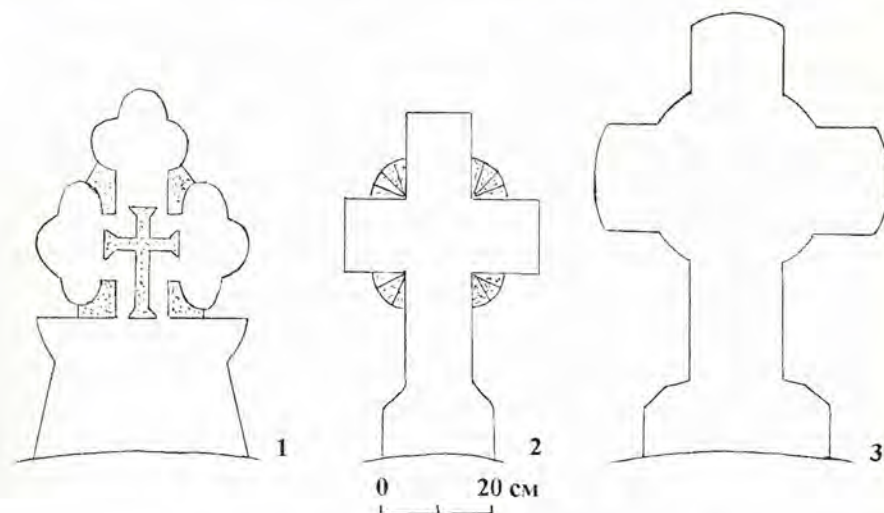

Рис. 12. Кам'яні хрести з кладовищ сіл Верхній Дунавець (1) та Муругіоль (2-3)

(Рис. 11, 1). Також зафіксований дерев'яний хрест, верхні кінцівки якого виконані у вигляді типових трилистників.

Кам'яні хрести відзначені нами лише на кладовищах Нижнього Дунавця та Муругіолю. На першому з них стоїть кам'яний намогильний пам'ятник, зроблений з вапняку жовтого кольору напевно немісцевого походження (68x41x10 см)*. Від відноситься до досить розповсюдженого в Південній Бессарабії типу хрестів, який можна назвати "буджацьким". У Дунай-Дністровському межиріччі такі хрести датуються переважно другою половиною XIX – початком XX століть і притаманні не тільки українському, а й молдавському і болгарському населенню (Сапожников, Слюсарь – 1996. – Рис. IX, 6-7,9).

* Тут і надалі перша цифра позначає висоту пам'ятника над землею або його повну довжину, друга – найбільшу ширину, третя – товщину.

Слідів напису або дати на пам'ятнику не збереглося, але на одному з його боків вирізьблено латинського хреста з розширеними кінцями (Рис. 12, 1). Виходячи з типологічних аналогій і враховуючи ту обставину, що поклади таких вапняків зовсім не зустрічаються у цій частині Добруджі, можна досить впевнено припустити, що свого часу цей хрест був привезений з лівого берега Дунаю. Ця обставина свідчить про наявність культурних та економічних зв'язків між задунайськими українцями та населенням лівого берега Дунаю у згадані вище часи.

Ще кілька кам'яних хрестів (3-4 прим.) було зафіксовано нами на кладовищі с.Муругіоль. Всі вони зроблені з пісковика світло-коричневого кольору і відносяться до двох типів – латинських на круглому медальоні, виконаному у вигляді стилізованого саява, і латинських на круглих медальонах зі зкругленими верхніми кінцівками. Один з хрестів першої групи (67x36x10 см) має дату - 1913 р. (Рис. 12, 2). Репрезентований хрест другого типу (83x54x8 см) не датований (Рис. 12, 3), але ще один такий пам'ятник відноситься до 18(?)3 року. Цікаво, що аналогічні хрести, датовані 1930-1960-ми роками, є у Муругіолі та обох Дунавцях, але зроблені вони вже з залізобетону. В наші часи такі самі пам'ятники виробляються з мармурового щебеню. Через те, що описані нами кам'яні хрести обох типів зовсім не характерні для території України і нечисленні в українських селах самої Добруджі, можна досить впевнено розглядати їх як елементи традиційної культури румунів (Anastasiu, Vicol – 1977. – Р. 18,28,44,46).

Майже на всіх дерев'яних хрестах українців Румунії вирізані прізвище, ім'я та рік смерті небіжчика, зазвичай латиницею, проте на жаль ці написи не дуже довго зберігаються. Наведемо прізвища, записані нами з хрестів: Нижнього Дунавця - Сиротенко (Сиротенку), Харитонов, Комар, Карпов, Андрій, Артем, Ул'янов, Іванов, Гаврііл, Георгей (Георгій), Пинзеру, Танаш; Верхнього Дунавця - Фашенко, Денисов, Севаст'ян, Максим, Григор'єв, Петро, Сава, Симон, Рада, Тудор, Флор'я;

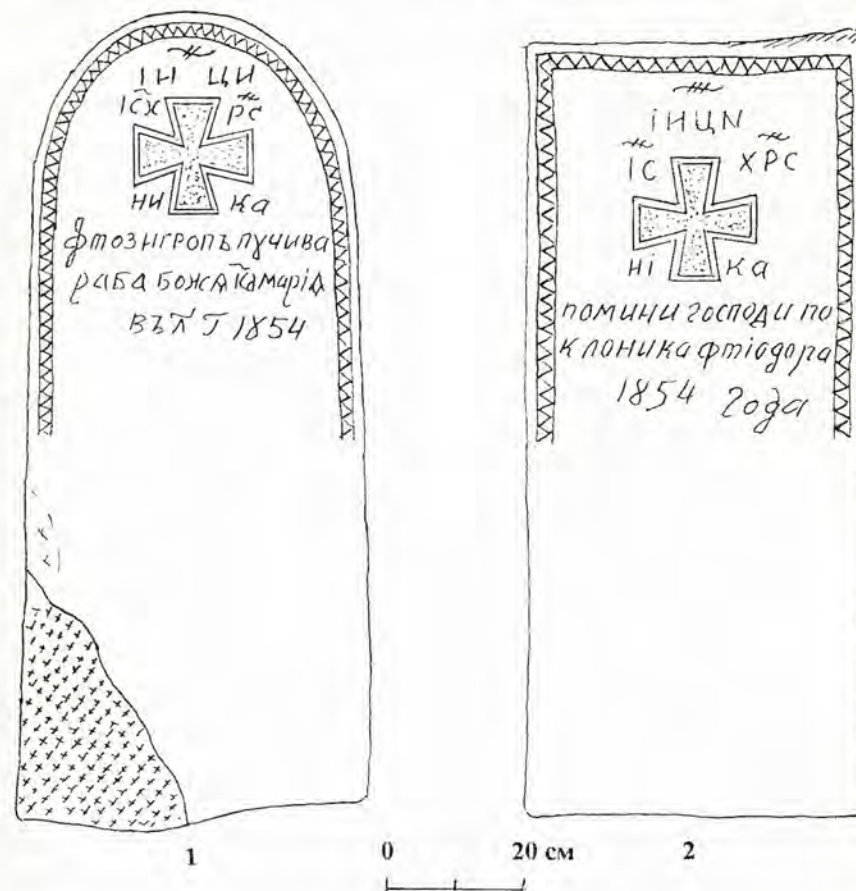

Рис. 13. Кам'яні стели з Музею історії та археології м.Тульча (1-2)

Муругіоля - Титаренко, Контоленко, Кулуренко (Кулуренку), Захаренко (Захаренку), Макаренко (Макаренко), Антонов, Зінов'єв, Іванов, Єфімов, Симонов, Фомин, Сергій, Никифор, Ігнат, Андрій, Мирон, Потап, Лукиам (Лук'ян), Валіл, Тертеску; Караорману – Богайчук, Короленко, Концуленко, Хусаренко, Андрійченко, Артемов, Денісов, Іванов, Симонов, Яковлев,

Андрій, Терентій, Кондрат, Тарас, Моїсей, Стефанеску. Не важко помітити, що більшість прізвищ українців Добруджі і дельти Дунаю утворились від православних імен, частина має чисто українське походження, а молдавські чи румунські прізвища зустрічаються досить рідко*.

З інших цікавих спостережень, які були зроблені нами на цвинтарях українських сіл Румунії, згадаємо ще й таке. Кладовище Караорману, як і все село, розташоване на одній з піщаних дюн (гряд) заввишки не більше 2 м над середнім рівнем Дунаю і його плавнів. Тому мешканці села свого часу були вимушені підняти рівень ґрунту на кладовищі на декілька десятків сантиметрів шляхом насипу великої маси піску з навколишніх ям та рову. Проте, як розповідали очевидці, іноді рівень ґрунтових вод буває настільки високим, що під час похорон вони вимушені ставити домовину з небіжчиком прямо у воду. До речі, саму могильну яму в таких випадках копають дуже швидко і також швидко засипають, щоб її стіни не встигли обвалитися.

Найбільш старими кам'яними намогильними пам'ятниками православного населення з тих, що нам вдалося побачити у Румунії, виявилися дві стели. Вони зберігаються на території Музею історії та археології в м.Тульчі. Обидві стели зроблені майже з однакових плит місцевого добруджанського каменю жовто-коричневого кольору. Перший пам'ятник (122x48-53x7,5-8 см) має зкруглену горишню частину. На її лицево-

* Іноді вважається, що нащадки задунайських козаків змінювали й досі змінюють свої національні прізвища на румунські "во избежанис новых политических репрессий" (Агульников – 1997. – С. 11), але таке ствердження викликає сумніви. По-перше, нами не відмічено жодного випадку сучасної зміни прізвищ, а по-друге – переважна більшість мешканців всіх згаданих українських сіл, розташованих поблизу від колишньої Січі, не вважає себе прямими нащадками козаків, що добре співвідноситься з матеріалами, наведеними в основній частині монографії. Проте треба зазначити, що сама проблема є дуже цікавою і потребує ретельного вивчення.

му боці вирізблений типовий лапчатий хрест, який іноді називають візантійським, старо-болгарським, а на терені України – козацьким. Навколо хреста присутні традиційні православні скорочення під титлами: "ІНЦИ" – "Ісус Назарянин Цар Іудейський", "ІСХ – РС" – "Ісус Христос" та "НИ – КА" – "Перемагаю" (Сапожников, Слюсар, Шувалов – 1995). Трохи нижче зроблений трьохстрічковий напис: "Ф (в) ТОЗИ ГРОПЪ (гробе) ПУЧИВА (спочиває) // РАБА БОЖІЯ (ХКА - ?) МАРИЯ // ВЪ Л (лето - ?) Г (года) 1854". Уся верхня частина стели по периметру прикрашена досить простим геометричним орнаментом (Рис. 13, 1).

Другий пам'ятник (117x50x8 см) має майже правильну форму витягнутого прямокутника. На ньому вирізблені аналогічні попередньому лапчатий хрест, орнамент та традиційні скорочення: "ІНЦИ", "ІС – ХРС", "НІ – КА", а також напис у три строки – "ПОМИНИ ГОСПОДИ ПО // КЛОНИКА (покойника) ФТЮДОРА // 1854 ГОДА" (Рис. 13, 2). Не важко помітити, що обидва надгробки зроблені руками одного майстра або в одній майстерні приблизно одночасно.

На жаль, співробітники музею не змогли повідомити нам, звідки походять описані стели. Напевно археолог І.Василіу знав тільки те, що вони знайдені не в Тульчі, а привезені разом з якогось села Добруджі неподалік від неї. Їх форма і мова написів не дає достатніх підстав стверджувати, що вони належали саме українцям. Навпроти, деякі лексичні форми ("ф тозі гробе" та "поклоника") дають можливість обережно припустити, що їх зробив болгарський майстер. Проте такий висновок не суперечить статистичним даним про національний склад населення Північної Добруджі на 1850-ті роки (Див. основну частину монографії).

Вище вже йшлося, що більшість інших наших етнографічних спостережень у Добруджі не мають в достатній мірі глибокого та системного характеру. Тому в цьому нарисі ми обмежимося описом найбільш цікавих фактів та знахідок.

Однією з них є дерев'яний каток для молотби, знайдений Г.В.Сапожниковою в с.Караорман. Ним іноді й досі користується родина Прокопа та Зіновії Концоленко, хоча за спогадами хазяїв, цьому знаряддю праці налічується ніяк не менше 100 років. Воно зветься "бутук", виготовлене з цільного дубового стовбура і обпалене на багатті для більшої міцності. Його розміри – близько 100 см у довжину та 75-80 см у діаметрі. На катку вирізано 12 глибоких ребір-нарізок, завдяки яким і здійснюється процес обмолоту (Рис. 14).

Цікаво, що подібні знаряддя праці, але виготовлені з каменю, були колись дуже широко розповсюджені у степовій смузі України. В одній з книг 1880-х років принцип їх дії описується таким чином: "Многие из хозяев молотят хлеб каменными катками с глубокими нарезками на поверхности, которых на окружности делают 5 или 6, отчего каток в разрезе имеет вид звезды. Такого устройства каток – при своем вращении, благодаря своим неровностям (нарезкам), как бы подпрыгивает по настланному хлебу, бьет по нему и таким образом выколачивает зерно. Такой каток, запряженный парой лошадей, вымолачивает 6 коп в день" (Материалы... - 1883. – С. 110).

Свого часу Ф.К.Волков підкреслив, що українці у Добруджі молотять хліб не ці пами, як на Батьківщині, а на гарманах. "Гарман – это круглый ток с столбиком посередине, к которому привязывают лошадей; на этом току раскладываются снопы и выбивают из них зерна, гоняя по току лошадей... Употребляют на гармане так называемый "бутук", то есть деревянный или каменный цилиндр с рубцами вдоль оси, который парой лошадей, а иногда и одною таскают по разбросанным снопам. Таким образом молотят пшеницу, рожь, овес, ячмень и проч." (Лупулеску – 1889. - № 2. – С. 322-323). Малюнок реконструкції такого процесу з використанням одного коня, але у Німеччині, привів у своїй книзі В.Данилевський (1929. – С. 271, Мал. 260).

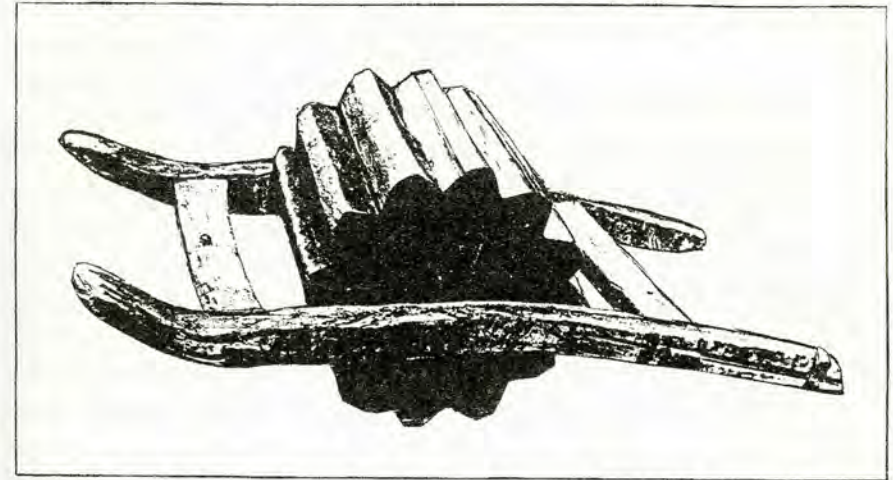

Рис. 14. Дерев'яний каток "бутук" для молотби (с.Караорман)

До речі, саме у Караормані збереглися не тільки найбільш архаїчні зразки матеріальної та духовної культури, але й способи господарювання та землекористування. Мешканці села пояснюють це тим, що, з не зовсім зрозумілих причин, у них ніколи не було колгоспу.

Крім рибальства, у Караормані, який вважається дуже багатим селом, досить поширене землеробство, виноградарство та скотарство. У приватній власності тут знаходяться присадибні ділянки, виноградники (баги) та городи. Але більша частина земель, яка за звичай використовується під сінокоси, здавна поділена на окремі ділянки, відповідно кількості господарств і щорічно переділюється за жеребком.

Саме тут можна побачити арби, запряжені сірими волами, на яких перевозять сіно. В Караормані до цього часу розповсюджене відгінне скотарство, коли бики, телята й навіть свині з весни до осені пасуться без всякого нагляду по навколишніх плавнях та луках. Восени селяни гуртом виганяють цю напівдику худобу з плавнів, а молодняк ділять між собою, пропорційно кількості дорослих тварин.

Підкреслимо, що масове скотарство було притаманне дельті Дунаю ще в середині XVII ст. Так, турецький мандрівник Євлія Челебі писав: “На цьому острові забивають сімдесят-вісімдесят тисяч голів великої рогатої худоби і із всього [цього м’яса] виробляють бастирму. Є тут спеціальні споруди, де забивають і розбирають худобу” (Челебі – 1997. – С. 6). Важливо, що й тепер мешканці Караорману більшість худоби забивають восени, при чому значна її доля продається. Самі вони споживають м’ясо та сало взимку, а в інші сезони в раціоналі переважає риба. Цікаво, що тут, як і в інших українських селах, всі рідкі страви, в тому числі юшка з риби, звуться “боршем”.

В Караормані нам подарували вишитий весільний рушник, якому, за словами баби Сані Данилов, “десь, принаймі 100-120 років”. Він виконаний простим стібком і зображує поєднання двох родів у вигляді “Дерева Життя” з голубами посередині. Рушник з подібним сюжетом ми отримали від Аксентія Гусаренка у Верхньому Дунавці. Проте, він не такий старий і його зроблено вже на ткацькому верстаті. Ще один гарний рушник, котрий виконаний в традиційній українській техніці “ляхівка”, дала нам на пам’ять дружина церковного старости Андрія Василя з Нижнього Дунавця. Зауважимо, що рушники є майже єдиним видом народної вишивки у задунайських українців. Ми не побачили там жодної сорочки, блузи або хустки. Таке ж спостереження було зроблене Ф.К.Волковим майже 120 років тому (Лупулеску – 1889. - № 2. – С. 327).

Рушникам Добруджі буде обов’язково присвячена окрема стаття з кольоровими ілюстраціями. Але тут доречно сказати, що серед декількох десятків рушників, які показали нам в Верхньому і Нижньому Дунавцях та Караормані, не було жодного, вишитого “хрестиком”. Відомо, що сьогодні саме ця техніка витіснила інші, хоча вона не вважається фахівцями та вишивальницями традиційною, бо з’явилася на Україні десь

в середині XIX ст. з Західної Європи. Отже, це спостереження свідчить про те, що традиції української вишивки проникли в Добруджу раніше і продовжували свій розвиток на місцевому, доволі ізольованому терені.

Таким чином, результати навіть короточасної етнографічної розвідки у Добруджі 1997 року впевнено доводять, що українське населення цього регіону має свою власну, багату і розвинену традиційну духовну та матеріальну культуру. Воно зберегло її, попри значні і постійні впливи інших національних культур, хоча і ввібрало деякі їх риси. Вся культурна спадщина діаспори задунайських українців є невід’ємною складовою частиною нашого багатостраждального народу і варта всебічного й ретельного вивчення фахівцями різних напрямків. Але це потрібно робити вже сьогодні, не гаючи невблаганного часу, який потроху забирає як саму культуру, так і її кращих носіїв.

15.09.1998 р.

М.Іллічівськ

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Агульников С.М. Задунайские казаки после 1828 г. XIX ст. // Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. - Сек. III-V. - Запоріжжя. - 1997.

Асколи Э.Д. Описание Черного моря и Татарии // ЗООИД. - 1902. - Т. XXIV.

Бачинська О.А. Російське населення в Дунайському козацькому війську // Історичне краєзнавство Одещини. - Вип. 6. - Одеса. - 1995.

Бачинский А.Д. Происхождение и состав украинско-русского населения Буджака и низовий Дуная конца XVIII и начала XIX вв. // ЗОАО. - 1967. - Т. II.

Бачинский А.Д. Некрасовские поселения на Нижнем Дунае и в Южной Бессарабии // МАСП. - 1971. - Вып. 7.

Бачинський А.Д. Січ Задунайська. 1775-1828. Історико-документальний нарис. - Одеса. - 1994.

Бачинський А.Д. Дунайські некрасівці і задунайські запорожці // Історичне краєзнавство Одещини. - Вип. 6. - Одеса. - 1995.

Бертъе-Делагард А.Л. Каталог карт, планов, чертежей, рисунков, хранящихся в Музее Императорского общества истории и древностей. - Одесса. - 1888.

Бойко А.В., Маленко Л.М. Матеріали до історії Азовського козачого війська. - Запоріжжя. - 1995.

Бойко В. Запорожці за Дунаєм // Пам'ятки України. - 1991. - № 6.

Боплан Г.Л. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до

границь Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і веденням воєн. - Київ - Cambridge. - 1990.

Волков Ф. Экономические и этнографические заметки о Болгарии // Русская мысль. - 1885.

Вовк Хв. Українське рибальство в Добруджі // Матеріали до українсько-руської етнології. - Т. I. - Львів. - 1899.

Вовк Хведір. Студії з української етнографії та антропології. - Київ. - 1995.

Григор'єв-Наш. Історія України в народних думах та піснях. - Київ. - 1993.

Данилевський В. Нарис історії розвитку продуктивних органів суспільної людини. - Харків. - 1929.

Евлія Челебі. Книга подорожі. Північне Причорномор'я. - Одеса. - 1997.

Задунайська Січ / Серія збірок републікацій "Невичерпні джерела пам'яті". - Т. II. / Відп. ред. - О.А.Бачинська, наук. ред. - І.В.Сапожников. - Одеса. - 1998.

Застирець І. Мазепинці в Туреччині (з паперів Садикпаші) // Україна. - 1914. - Кн. II.

Іванов П. К истории запорожских казаков после уничтожения Сечи // ЗООИД. - 1904. - Т. XXV.

Іванов Р. Дольнодунавский лимес в карты от XV-XVIII в. // Археология. - 1994. - № 2.

История на Добруджа. - Т. I. - София. - 1984.

Кельсиев В. Очерки истории старообрядчества в Добрудже // Славянский сборник. - Т. I. - С.Пб. - 1875.

Кондратович Ф. Задунайская Сечь (по местным воспоминаниям и рассказам) // Киевская старина. - 1883. - Т. V. - № 1, № 2, № 4.

Кониский Г. История русов или Малой России. - Москва. - 1846.

К[онстантинов] А.П. Русские в Бессарабии // Русский архив. - Кн. 2. - М. - 1902. -

Л[азаревский] А. Сведения о задунайских запорожцах в 1826 году // Киевская старина. - 1891. - № 11.

Лилиев М.И. Из истории раскола на Ветке и Стародубщине в XVII-XVIII вв. - Киев. - 1895.

Лукулеску. Русские колонии в Добрудже // Киевская старина. - 1889. - Т. XXIV. - № 1, № 2, № 3;

Маленко Л.М. Переселення колишніх "некрасівців" на землі Азовського козачого війська в 30-х роках XIX століття // Південна Україна. XVIII - XIX століття. - Вип. 2. - Запоріжжя. - 1996.

Материалы для оценки земель Херсонской губернии. - Т. I. - Одесский уезд. - Херсон. - 1883.

Методичні рекомендації на допомогу учасникам туристсько-красназавчої експедиції "Козацькими шляхами". - Одеса. - 1991.

Музей Філікі Етерія. Одеса. Історичні нариси. - Каталог. - Афіни. - 1994.

Могилянський Н.К. Материалы для географии и статистики Бессарабии. - Кишинев. - 1913.

Намогильні хрести запорозьких козаків / Серія збірок републікацій "Невичерпні джерела пам'яті". - Т. I. / Відп. ред. - І.В.Сапожников, наук.ред. - О.А.Бачинська, Одеса. - 1998.

Недков Б. България и съседните землі през XII в. според Идриси. - София. - 1960.

Окиншевич Л. Діаруш Івана Биховця р.1704 про відрядження до Криму // Студії з Криму. - Вип. I-IX. - Київ. - 1930.

Пригарин А.А., Федорова А.И. Расселение и численность старообрядцев в Нижнем Подунавье (XIX-XX вв.) // Етнічність в історії та культурі: матеріали і дослідження. - Одеса. - 1998.

Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XIII-XIII вв. - Москва. - 1993.

Рябінін-Скляревський О. Запорозькі бунти Дунайців і початок Задунайського Коша // Науковий збірник ВУАН: Історична секція. - Т. 26. - Київ - 1927.

Рябінін-Скляревський О. До століття кінця Задунайської Січі Запорозької (1775-1828 рр.) // ВОКК. - Секція соціальноісторична. - Ч. 4-5. - Одеса. - 1929.

Рябінін-Скляревський О. З життя Задунайської Січі // Україна. - 1929-а. - № 5-6.

Рябінін-Скляревський О. Кінець Задунайської Січі // Україна. - 1929-б. - № 8-9.

Сапожников И.В. Каменные намогильные кресты запорожцев // Південна Україна. XVIII - XIX століття. - Запоріжжя. - 1996.

Сапожников И.В. Намогильные памятники населения степей Нижнего Приднестровья (конец XVIII - первая половина XIX вв.). - Одесса. - 1997.

Сапожников И.В. Кам'яні хрести Степової України (XVIII - перша половина XIX ст.). - Одеса. - 1997-а.

Сапожников И.В. Сечь Задунайская // Правители Европы. - Одесса. - 1998.

Сапожников И.В. Материалы по исторической географии дельты Дуная (к 170-летию ликвидации Задунайской Сечи). - Одесса. - 1998-а.

Сапожников И.В., Кушнир В.Г., Островерхов А.С. Кам'яні хрести Одещини (з матеріалів розвідок) // Старожитності Причорномор'я. - Вип. 2. - Одеса. - 1995.

Сапожников И.В., Сапожникова Г.В. Запорожские и черноморские казаки в Хаджибее и Одессе (1770-1820-е годы). - Одесса. - 1998.

Сапожников И.В., Слюсарь Ю.А. Основные итоги исследования православного кладбища Аккермана // Древнее Причерноморье. Тезисы докладов конференции. - Одесса. - 1996.

Сапожников І.В., Слюсарь Ю.А. Новые и неизвестные данные о каменных крестах запорожских казаков // Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. – Секція. I-II. – Запоріжжя. – 1997.

Сапожников І.В., Слюсар Ю.О., Шувалов Р.О. Типологія кам'яних намогильних хрестів Південно-Західної України // Старожитності Причорномор'я. - Вип. 2. - Одеса. - 1995.

Свиньин П. Описание Бессарабской области // ЗООИД. – 1867. – Т. VI.

Силантьева-Скоробогатова В., Касим Г., Минкевич Э. Вилково: город в дельте Дуная. - Одесса. - 1996.

Скальковский А. Некрасовцы, живущие в Бессарабии // ЖМВД. - 1844. - Ч. 8.

Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. - Ч. III. - Одесса. - 1846.

Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края. - Часть I. География, этнография и народонаселение. - Одесса. - 1850.

Слободян В. Січ на Дунаї // Літопис Червоної калини. - 1991. - № 1.

Статистическое Описание Бессарабии собственно так называемой, или Буджака с приложением генерального плана его края, составленное при гражданской съемке Бессарабии, произведенной по Высочайшему повелению размежевание земель оной на участки с 1822 по 1828 г. – Аккерман. – 1899.

Тонев В. Добруджа през възраждането (культурен живот, църковно-национални борби, революционни движения). – Варна. – 1973.

Чайковский М. Записки // Киевская старина. - 1891. - № 7.

Anastasiu F., Vicol A. Monumentele judetului Braila. - Braila. – 1977.

Grigoru a M. Contribuții cartografice și iconografice privind Dunarea de jos // Peuce. – Vol. VI. – Tulcea. – 1977.

Istoria Rominei. – Vol. I. – Editura ARPR. - 1960.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- ВОКК** - Вісник Одеської комісії краєзнавства при Українській Академії наук. - Одеса.
- ВУАН** - Всеукраїнська Академія наук.
- ГУГК** - Головне Управління геодезії та картографії СРСР. - Москва.
- ЖМВД** - Журнал Міністерства внутрішніх дел. – Санкт-Петербург.
- ЗООО** - Записки Одеського археологічного общества. – Одесса.
- ЗООИД** - Записки Імператорського Одеського общества історії і древностей. - Одесса.
- МАСП** - Матеріали по археології Северного Причорномор'я. - Одесса.
- ОАМ** - Одеський археологічний музей
- ОІКМ** - Одеський історико-краєзнавчий музей
- ОТІС** - Одеське Імператорське товариство історії та старожитностей

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

- Рис. 1. Схема розташування українських і російських поселень та монастирів у Нижньому Подунав'ї (Легенда на С.8).
- Рис. 2. "Острів русів" (за Б.О.Рибаківим - 1993. - С. 345).
- Рис. 3. "Карта України" Г.Л.Боплана 1651 р. (фрагмент).
- Рис. 4. "Карта Молдавии и Валахии по подлинным квартирмейстерским чертежам и по наблюдениям астрономическим в оных странах учиненным. Составлена Академии наук адъютантом Я.Ф.Шмидтом. 1774 год" (фрагмент).
- Рис. 5. "Карта новоприобретенной области от Порты Оттоманской и присоединенной к Екатеринославскому наместничеству". Видана у Санкт-Петербурзі в 1792 р. Гірським училищем (фрагмент).
- Рис. 6. Карта Бесарабії з "Atlas de la Russe Europeenne. - Paris. - 1812" (Лист В-10, фрагмент).
- Рис. 7. "План Верхнего Дунавца (с обозначением вероятного расположения Сечи)". Складений Ф.К.Волковим у 1882 р.
- Рис. 8. "Карта запорожских поселений за Дунаем". Складена Ф.К.Волковим у 1881-1882 роках.
- Рис. 9. "Карта западного берега Черного моря от Одессы до мыса Калиакры" з "Атласа Черного моря. - Николаев. - 1841" (за описами Е.Мангинарі 1835 року, фрагмент).
- Рис. 10. "с. Верхний Дунавец на месте бывшей Сечи". Рисунок виконаний Ф.К.Волковим 14-26 вересня 1882 р. (автограф у правому нижньому куті).
- Рис. 11. Дерев'яні хрести та їх фрагменти, зафіксовані на кладовищах сіл Караорман (1-2), Верхній Дунавець, Нижній Дунавець та Муругіоль (3-11).
- Рис. 12. Кам'яні хрести з кладовищ сіл Верхній Дунавець (1) та Муругіоль (2-3).
- Рис. 13. Кам'яні стели з Музею історії та археології м.Тульча (1-2).
- Рис. 14. Дерев'яний каток "бутук" для молотьби (с.Караорман).

ЗМІСТ

Вступ.....	3
Історична географія українських та російських поселень дельти Дунаю.....	6
Додаток І.В.Сапожников, Г.В.Сапожникова, Ю.О.Бадера Етнографічні дослідження задунайських українців.....	52
Джерела та література.....	64
Список скорочень.....	69
Список ілюстрацій.....	70

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ
БУГО-ДНІСТРОВСЬКА ЕКСПЕДИЦІЯ

ІЛЛІЧІВСЬКИЙ МІСЬКИЙ ВІДДІЛ ОСВІТИ
ПЕРША УКРАЇНСЬКА ГІМНАЗІЯ

ПП “ПЕТРО ЕКЗОТИК”

Наукове видання

Сапожников Ігор Вікторович

**МАТЕРІАЛИ З ІСТОРИЧНОЇ ГЕОГРАФІЇ
ТА ЕТНОГРАФІЇ ДЕЛЬТИ ДУНАЮ
(до 170-річчя скасування Задунайської Січі)**

Монографія
Українською мовою

Книга видана в авторській редакції
Комп’ютерне складання та верстка - І.В.Сапожников
Коректор - О.І.Запороженко

Підписано до друку 27.10.98.

Формат 60x84 1/16. Ум. друк.арк. - 4,5. Обл.-вид.арк. - 4,3.

Папір офсетний. Гарнітур Таймс. Друк різнографія

Наклад 100 пр. Зам.№ 253, ціна договірна.

Видавництво «Елтон-2», 348016 м. Луганськ, вул. Коцюбинського, 2.